

Hasan el-Basrî'nin Kader Risalesinin Tefsir İlmî Açısından Değerlendirilmesi

Yrd. Doç. Dr. Şahin GÜVEN*

Özet

Hasan el-Basrî, Kur'an vahyinin inişine tanıklık etmiş olan sahabe neslinin yetiştirmiş olduğu tâbiîn dönemi âlimlerinden birisidir. Onun gerek yaşantısı gerekse düşünceleri sonraki nesiller için büyük bir örneklik teşkil etmiştir. İslâmî ilimlerin net olarak birbirlerinden ayrılmadıkları bir zaman diliminde yaşamış olması onu, tek bir ilmî disiplin açısından değil, tefsir, fıkıh, kelam, tasavvuf vb. ilimler açısından da öncü ve önemli bir âlim kılmıştır. Hasan el-Basrî'nin, dönemin Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan'ın kendisine göndermiş olduğu mektuba karşı yazdığı cevabi yazı, konusundan hareketle "kader risâlesi" olarak meşhur olmuştur. Bu sebeple söz konusu risâle, kendisinden sonraki dönemlerde içerdiğinden hareketle hep "Kelâm İlmî"yle ilgili eser ve çalışmaların konusu olagelmıştır. İşte biz de bu çalışmamızda söz konusu risâlenin, tefsir ilmi açısından ne ifade ettiğini ve dönemin tefsir çalışmalarına dair ne tür bilgiler verdiğini, yine bu risâle metninden hareketle anlamaya ve açıklamaya çalışacağız. Zira bu risâle, İslam ümmetinin üzerinde ihtilafa düştüğü ilk ve en önemli meselelerden birisi olan "kader" konusunu, Kur'an âyetlerini merkeze alarak anlamaya ve yorumlamaya çalışan erken dönem ilmi çalışmalarından birisidir. Dolayısıyla bu risâleden hareketle "konu merkezli" Kur'an çalışmalarına ışık tutacak hususları, imkânlar ölçüsünde tesbit etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Hasan el-Basrî, risâle, kader risâlesi, tâbiîn âlimi, tefsir ilmi,

Abstract

Hassan el-Basri was one of Tabeeen scholars which they are brought up by Sahâba generation had witnessed nuzul al-Quran. They had constituted a great example for following generation with their thoughts and life style. Tabeeen are pioneer and important scholars in areas Tafseer, Islamic Jurispundence, Kalâm, Tasawwuf etc. because they lived in period that Islamic sciences not separated from each other. Risâle Al-Qadar is Hassan el-Basri`s letter had been send to Umayyad Khalifa Abdülmelik b. Mervan. This letter had became famous because of it`s content. This risâla attracted the attention of Islamic theologians in later periods. In this article, we will try to uncover its importance and meaning in terms of tafseer; because being controversial subject matter qadar was discussed in this risâla on the basis of Quranic verses. We think that this article will contribute to the works of thematic Quran.

Key Words: Hassan el-Basri, risâla, qadar, tabeeen scholar, tafseer

Giriş

Hasan el-Basrî (ö. 110/728), tâbiîn döneminin önde gelen âlimlerinden birisidir. Hicri yirmi yılında Medine-i Münevvere'de dünyaya gelmiş, ilk eğitim ve terbiyesi seçkin sahabeler elinde gerçekleşmiştir. Hz. Ali'nin (ö. 40/661) halife

* Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Kayseri.
sguven71@hotmail.com

olmasına, yani on altı yaşına kadar, Medine’de ikamet eden Hasan el-Basrî, bundan sonraki hayatını babasının da memleketi olan Basra’da geçirmiştir.¹ Hicri 110 yılında Basra’da seksen sekiz yaşında iken vefat eden Hasan el-Basrî, hayatının sonuna kadar ilim ve irşatla meşgul olmuştur.²

Hasan el-Basrî’nin kişiliğinin oluşmasında yaşadığı dönem hadiselerinin büyük bir etkisi olmuştur.³ Hem ikamet ettiği şehir olan Basra hem de yaşadığı zaman dilimi açısından Hasan el-Basrî’nin hayatı, İslâm düşüncesinde fahılışmaların hız kazandığı ve ekolleşme sürecine adım atıldığı bir zaman ve mekân dilimine tekabül etmektedir.⁴

Hasan el-Basrî, Hz. Peygamber’den sonra İslâm tarihinde kişiliği, şahsiyeti, ilmi ve ahlaki ile ilgili farklı mezhep ve ekollerin, kendi görüşlerini temellendirmede referans gösterme hususunda üzerinde ittifak ettikleri ondan başka bir tarihsel şahsiyet neredeyse yok gibidir. Mütezile’den Ehl-i Sünnet’e, Kaderiye’den Tasavvuf’a kadar birçok mezhep ve ekol onu dinde “imam”, “önder” ve “otorite” olarak kabul etmişlerdir.⁵ Meselâ zâhidane yaşantısı, mutasavvıfların onu kendi öncülerinden birisi olarak kabul etmelerine neden olmuştur.⁶ Daha sonraki dönemin Ehl-i Sünnet âlimleri ise Hasan el-Basrî’yi kendi selefleri ara-

¹ Bkz: Şerif Hâtîm b. Arif Avnî, *el-Mürselü'l-Hafî ve Alâkâtuhu bi't-Tedlis: Dirase Nazariyye ve Tatbikiyye alâ Merviyati'l-Hasan el-Basrî*, Riyad 1997, I/236. Hasan el-Basrî’nin babası, sahabe-nin ileri gelenlerinden Zeyd b. Sâbit’in (ö.54/673) azatlısı olan Basra’lı Yâser, annesi ise Ümmü Seleme’nin (ö.35/655) azatlısı ve hizmetkârı olan Hayre’dır. Bundan dolayı Hasan-ı Basrî ile daha çok Ümmü Seleme ilgilenmiş, onun bilgili ve hakîm bir kişi olarak yetişmesinde vahyin nazil olduğu Peygamber evinin o atmosferinin büyük bir rolü olmuştur (Bkz: Şemsüddin Ahmed b. Muhammed Ebu’l-Abbâs b. Hallikân, *Vefayâtu’l-A’yân an Enbâ’i’z-Zaman*, Beyrut, II/69; Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirîn*, Beyrut, Ts., I/84; Ahmed b. Mustafa Taşköprüzâde, *Miftâhu’s-Saâde ve Misbâhu’s-Siyâde fî Mevzûâtü’l-Ulûm*, Beyrut, Ts., II/145-146; Süleyman Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI/291). Neticede Hasan el-Basrî annesi tarafından, Hz. Peygamber katındaki konumu Hz. Âişe’den (ö.58/678) sonra gelen Hz. Ümmü Seleme’ye, babası tarafından ise Hz. Peygamber’in vahiy kâtipliğini yapmış ve kaynakların İbrânice ve Süryanice bildiğini belirttiği; ayrıca Kur’an-ı Kerim’i hem cem’ hem de istinsah eden heyetin içinde bulunan ve başkanlığını yapan büyük sahabe Zeyd b. Sâbit’e mensup bir tâbiündir (bkz: İbn Hacer el-Askâlânî, *el-İsâbe fî Temyizi’s-Sahâbe*, Kahire, Ts., I/561).

² Bkz: Ebû Abdullah b. Sa’d, *et-Tabakâtü’l-Kübrâ*, Beyrut, Ts., VII/177; Taşköprüzâde, *Miftâhu’s-Saâde*, II/146; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1973, I/128.

³ Meselâ o henüz 15–16 yaşlarında iken Hz. Osman’ın (ö. 35/656) şahadetine ve Şam valisi Muâviye b. Ebî Süfyân’ın (ö. 61/680) merkezî otoriteden ayrılmasına tanıklık etmiştir. Yine o Ziyâd b. Ebîhi ve Haccâc b. Yûsuf (ö. 96/714) gibi zalim valilerin yönettiği Basra’da ikamet etmiş ve yaşadığı süreç içerisinde Hâricîler, Kisâniyye, Cebriye ve Kaderiye gibi fırkaların çıkmasına tanıklık etmiştir (bkz: Reşîd el-Hayyûn, *Mu’teziletü’l-Basra ve Bağdâd*, Beyrut 1997, s. 26).

⁴ Bkz: Ali Sami en-Neşşâr, *Neş’etü’l-Fikri’l-Felsefi fî’l-İslâm*, Kahire 1980, II/250.

⁵ Bkz: el-Hayyûn, *Mu’teziletü’l-Basra ve Bağdâd*, s. 26.

⁶ Bkz: Michael Schwarz, “Hasan Basrî’nin Kader Risâlesi Üzerine”, (çev. Muhit Mert), *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Çorum 2003, s. 123; el-Hayyûn, *Mu’teziletü’l-Basra ve Bağdâd*, s. 34.

sında saymaya büyük özen göstermişlerdir.⁷ Diğer taraftan yine kendisinden sonraki zaman diliminde sistemleşen Mutezile ekolü de onu ilk kaderilerden saymaktadır. Çünkü bu ekolün kurucularından olan Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) onun Basra'daki ders halkalarından yetişmişlerdir.⁸ Dolayısıyla her ekol kendisini onunla ilişkilendirmiş ve böylece meşruiyet kesbetmiştir. Hatta bu ilgi ve meşruiyet sebebiyle kimi ekoller kendi görüşlerini ona dayandırırken, kimileri de ona ait olduğu sabit olan görüşlerini ondan tenzih etme yoluna gitmişlerdir.

Hasan el-Basrî'nin ilmi faaliyetleri, ilim meclislerindeki özel talebelerine ve halka tefsir, hadis, fıkıh ve ahlaka dair verdiği derslerdir. Dolayısıyla İslâmî ilimlerin net olarak birbirlerinden ayrılmadıkları bir zaman diliminde yaşamış olması onu, sadece tefsir ilmi açısından değil, fıkıh, kelam, tasavvuf vb. ilimler açısından da öncü ve önemli bir âlim kılmıştır. Ancak Hasan el-Basrî'nin ilim halkalarında ya da halka açık verdiği derslerinin yanında, dönemin önemli ilmî faaliyetlerinden birisi olan "risâle yazma"⁹ dediğimiz metotla çeşitli konulara dair görüşlerini açıklama imkânı da bulduğu görülmektedir. Nitekim dönemin vali ve halifelerine çeşitli vesilelerle risâleler yazıp gönderdiği bilinen bir husustur. Özellikle de halife Ömer b. Abdülaziz (ö.101/720) ve Abdülmelik b. Mervan'a (ö.86/705) gönderdiği mektupların ilmi değeri ve önemi, sadece kendi döneminin değil daha sonraki dönemlerin ilmi faaliyetlerini de yönlendiren bir etkiye sahip olmuştur. Nitekim teolojik alanda ortaya konan risâlelerin en eskisi tâbî'n neslinin en önemli temsilcilerinden olan Hasan el-Basrî'ye atfedilmektedir.¹⁰

⁷ Bkz: Abdulkâhir Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, Beyrut, Ts., s. 363; Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Mûle'l-ve'n-Nihal*, Beyrut 1986, I/47; Muhammed Âbid el-Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 1997, s. 601; Schwarz, "Hasan Basrî'nin Kader Risâlesi Üzerine", s. 123.

⁸ Bkz: el-Hayyûn, *Mu'teziletü'l-Basra ve Bağdâd*, s. 26; Schwarz, "Hasan Basrî'nin Kader Risâlesi Üzerine", s. 123–124; Yavuz, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, XVI/305.

⁹ Bizzat Hz. Peygamber zamanında bir tebliğ aracı ve yöntemi olarak kullanılan risâle yazma (mektuplaşma), daha sonraki dönemlerde ilim ve devlet adamlarının bilgi alış-verişi, ilmi bir konuda karşılıklı müzakere gibi sebeplerle kullanılmış olan bir iletişim aracı olma özelliğini taşımaktadır. Bu sebeple farklı memleketlerdeki ilim adamları arasında iletişimi ve müzakereyi sağlayan ve adına risâle dediğimiz şey, aslında o risâleyi yazan kişinin konu ile ilgili düşünce ve kanaatini ihtiva eden ilmi bir belge ve kanuttan ibarettir. Nitekim Kâtip Çelebi "risâle"yi, "bir meseleyi özetle ele alıp inceleyen ve o konudaki neticeyi ortaya koyan kısa metin" şeklinde tarif etmiştir (bkz: Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, İstanbul 1971, I/840). Genellikle belli bir konuda yazılmış küçük ölçekli eserler için bir isim olarak kullanılan risâlenin manası, zaman içinde hitap, kitap, makale, inceleme ve araştırma kelimelerini karşılayacak şekilde genişlemiştir. Nitekim günümüz modern Arapçasında akademik anlamda yapılan ilmi çalışmaların adı da "risâle"dir ve "Risâletü'l-Macısır" ve Risâletü'd-Doktora" gibi isimlerle anılmaktadır (Geniş bilgi için bkz: Rahim Er, *Risâle*, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV/112).

¹⁰ Bkz: Julian Oberman, "İslâm'ın İlk Dönemlerinde Politik Teoloji –Hasan el-Basrî'nin Kader Üzerine Mektubu", (çev. Muhit Mert), *Kelam Araştırmaları II* 2006, s. 131 vd.; Er, "Risâle", XXXV/112. Ancak risâle formatında olan bu ilmi içerikli metinlerin kaleme alınması, sadece Hasan el-Basrî'ye ait bir yöntem değildir. Çünkü tâbî'n nesline mensup kimi âlimlerin, teolojik düşüncelerini kolaylıkla anlatabilmek için seçtikleri yollardan birisinin de risâle formu olduğu

İşte Hasan el-Basrî'nin, dönemin Emevî halifelerinden Abdülmelik b. Mervan'ın kendisine göndermiş olduğu mektuba karşı yazdığı cevabî yazı, konusundan hareketle “Kader Risâlesi” olarak meşhur olmuştur.¹¹ Bu sebeple söz konusu risâle, kendisinden sonraki dönemlerde içeriğinden hareketle hep “Kelâm İlmi”yle ilgili eser ve çalışmaların konusu olagelmıştır. Bu çalışmada söz konusu risâlenin tefsir ilmi açısından ne ifade ettiği ve dönemin tefsir çalışmalarına dair ne tür bilgiler verdiği, yine dönemin orijinal bir metninden hareketle anlaşılmaya ve açıklanmaya çalışılacaktır. Yine bu risâleden hareketle “konu merkezli” Kur’ân çalışmalarına ışık tutacak hususlar tespit edilecektir. Bu arada daha sonraki dönemlerde sistemleşen Ulûmu'l-Kur’ân’a dair risâlede hangi bilgilerin olduğunu, bu bilgilerin Kur’ân-ı anlama ve yorumlama aşamasında kullanılmamasının ne gibi yanlış anlamalara (belki de hiç anlamamaya) sebep olduğu, risâleden hareketle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Hatta gerek kelime gerekse cümlelerin anlamlarını tayin ve tesbitte bağlam bilgisi diye ifade edebileceğimiz siyak-sibak (metin-içi bağlam) ile sebab-i nüzule (metin-dışı bağlam) dair bilgilerin Kur’ân tefsirinde nasıl kullanılması gerektiğine dair bilgiler de sözü edilen bu risâleden hareketle tespit edilmeye çalışılacaktır.

Ancak risâleyi tefsir ilmi açısından değerlendirmeye geçmeden önce, Hasan el-Basrî'nin tefsir ilmindeki yeri ve önemi ile söz konusu risâlenin yazılış amacı ve mevsukiyeti hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

1. Hasan el-Basrî'nin Tefsir İlmindeki Yeri

Hasan el-Basrî, ilimlerin tedvininden önceki bir dönemde yaşadığı için, onu İslâmî ilimlerin herhangi birisiyle sınırlandırmak ya da kayıtlamak doğru olmaz. İmam ez-Zehabî'nin dediği gibi o bir “allâme” ve “mütebahhir”dir.¹² Dolayısıyla o İslâmî ilimlerin hemen her alanında yetkin bir “müctehid”¹³ ve nüfuz sahibi bir kimsedir.¹⁴

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki Hasan el-Basrî'nin tefsir, fıkıh, ke-

bilinmektedir. Daha sonra gelenler de bu risâle formunu kendi görüş ve düşüncelerini ifade etmek için benimseyip kullanmışlardır (bkz: Er, *Risâle*, XXXVI/113). Bunun içindir ki yazma eser kütüphanelerinin en zengin bölümlerinden birini risâleler ve bunların bir araya getirilmesiyle oluşturulan “mecmûatu'r-resâil”ler teşkil etmektedir (bkz: Mustafa Uzun, “Risâle”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV/114–115).

¹¹ Bkz: Ahmet Zeki Safvet, *Cemheretü Resâilil-Arab*, Beyrut, Ts., II/233-234 ve 324-334.

¹² Bkz: Zehabî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I/71; Bilmen, *Tefsir Tarihi*, I/281. Nitekim İbn Sa'd Tabakât'ında Ebû Katâde el-Adevî'nin Hasan el-Basrî hakkında şöyle dediğini aktarmaktadır: “Bu üstada –yani Hasan el-Basrî'ye- dikkat edin ve iyi bakın! Vallahi ben, düşüncelerinin benzerliği bakımından Ömer b. Hattab'a ondan daha çok benzeyen başka bir kimse görmedim” (bkz: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII/161).

¹³ Bkz: Kal'acî, *Mevsûatü'l-Fukhü'l-Hasen el-Basrî*, I/19; Kubat, *Hasan el-Basrî*, s. 28.

¹⁴ Bkz: Obermann, “İslâm'ın İlk Dönemlerinde Politik Teoloji” s. 115.

lam ve ahlaka dair sözlerinin büyük bir kısmı ya bir âyetin meâli ya da tefsiridir.¹⁵ Dolayısıyla düşüncesinin mihverini Kur'ân oluşturmaktadır. O, yaşadığı hayatla Kur'ân ve Sünnet arasındaki alâkanın yeniden tesisini savunan ve bunu yaşadığı hayatla da fiili olarak gösteren aksiyoner bir âlimdir.¹⁶ Bu sebeple olsa gerek ki neredeyse hiçbir rivâyet ve dirâyet tefsirinin Hasan el-Basrî'nin görüşlerinden bigâne kalmadığı görülmektedir. Onun birtakım âyetlere getirdiği yorumlar, hem kendisinin hem de temsil ettiği tâbiîn dönemi tefsir hareketlerinin niteliğine dair önemli bilgiler vermektedir.

Hayatının çocukluk ve ilk gençlik yıllarını Medine'de geçiren Hasan el-Basrî, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'den (ö. 44/655) Kur'ân öğrenmiş, İbn Abbas (ö. 68/687), İbn Ömer (ö. 73/693), Enes b. Mâlik (ö. 93/712), Sümâre b. Cündüb (ö. 50/670) gibi sahabeden ilim tahsil etmiştir.¹⁷ Meşhur talebeleri arasında ise Katâde b. Diâme (ö. 118/736), Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748), Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) ve Hişâm b. Hasan el-Ezdî (ö. 148/765) gibi âlimler bulunmaktadır.¹⁸

Temellerini Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/653) attığı Irak tefsir ekolünün Basra kolu¹⁹ temsilcilerinden birisi olan Hasan el-Basrî'nin²⁰ Basra'daki cami

¹⁵ Bkz: Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Hasen el-Basrî*, Kahire 1931 İbn Cevzî, s. 27; Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshak, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtu'l-Asfiyâ*, Kahire 1979, II/156 vd.

¹⁶ Tahsin Görgün, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, İstanbul 1997, XVI/294.

¹⁷ Bkz: Bilmen, *Tefsir Tarihi*, I/281.

¹⁸ Bkz: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII/177; Muhammed Abdurrahim, *Tefsîru'l-Hasan el-Basrî*, Kahire, Ts., I/43; Ethem Levent, *Tefsîru'l-Hasan el-Basrî ve Tefsir İlmindeki Yeri*, Ankara 1978, s. 8.

¹⁹ Bizzat Hz. Peygamber'den aldıkları ilimleri gittikleri yerlerde yaymaya çalışan bir kısım sahabenin öncülük ve hocalık etmiş olduğu tefsir medreseleri/ekolleri oluşmuştur. Bunlardan en meşhuru, İbn Abbas'ın hocalığını yaptığı Mekke tefsir ekolü, İbn Mes'ûd'un öncülük ettiği Irak/Kûfe tefsir ekolü ve Übeyy b. Ka'b'ın öncülük ettiği Medine tefsir ekolüdür (Geniş bilgi için bkz: Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessîrîn*, Beyrut, Ts., I/70 vd.; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İstanbul 2003, s. 95 vd.; el-Cugbeyr, *el-Hasen el-Basrî ve Hadîsühü'l-Mursel*, s. 45).

²⁰ Aslında Hasan el-Basrî, tefsir ve diğer İslâmî ilimlere dair bilgilerini Kûfe tefsir ekolünün hocası olan Abdullah b. Mes'ûd'dan almamıştır. Dolayısıyla bu anlamda Kûfe tefsir ekolünün bir temsilcisi sayılmasa gerektir. Ancak o Hz. Ali'nin hilafetiyle birlikte Medine'den ayrılmış ve neredeyse bütün hayatını Basra'da geçirmiştir. Basra'ya varduktan sonra kendisine müracaat edilen ilmi bir otorite olduğu için genel olarak Basra ve Kûfe'yi de içine alan Irak bölgesinin Tâbiîn dönemindeki öncü âlimlerinden birisi olarak kabul edilmiştir. İşte bu sebeple "Irak tefsir ekolü"nü Tâbiîn dönemi temsilcilerinden birisi olarak kabul edilmiştir. İşte bu ayrıntı sebebiyle olsa gerek ki "et-Tefsîr ve'l-Müfessîrîn" sahibi ez-Zehabî'de bu ekolü, "Irak Tefsir Ekolü" olarak isimlendirmiştir; Kûfe tefsir ekolü olarak değil (bkz: Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessîrîn*, I/70 ve 80). Kimi tefsir tarihçilerine göre ise Basra tefsir ekolü, müstakil bir ekoldür. Sahabeden temsilcileri, Hz. Ali, onun hilafeti döneminde Basra valiliği yapan İbn Abbas ve yine sahabeden Basra valiliği yapan Ebû Mûsâ el-Eş'ârî'dir. Basra'da tâbiîn dönemi temsilcilerinin başında ise Hasan el-Basrî, Kâtâde b. Diâme ve Rabi' b. Enes gibi seçkin kişiler bulunmaktadır (bkz: el-Cugbeyr, *el-Hasen el-Basrî ve Hadîsühü'l-Mursel*, s. 45.) Nitekim Kitâbu'l-Mebânî sahibi Hasan-ı Basrî'yi İbn Abbâs'ın talebelerinden birisi olarak kabul eder. (Bkz: *Mukaddimetân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Nşr. Arthur Jeffery, Mısır 1972, s.196).

derslerinde Kur'ân'ın tamamını tefsir ettiğine dair rivâyetler bulunmaktadır.²¹ Nitekim kimi kaynaklarda kendisine bir tefsir de nispet edilmektedir.²² Fakat o dönemin ilim aktarma geleneğinin genelde rivâyet yoluyla olması sebebiyle²³ Hasan el-Basrî'ye nispet edilen bu tefsirin, talebeleri tarafından derlendiği veya onların da rivâyetlerinden daha sonrakilerin derleyip kayda geçirdiklerini söylemek, daha isabetli bir tercih olarak gözükmektedir.²⁴ Nitekim kimi ilim adamlarına göre Hasan el-Basrî'nin tefsire dair görüşlerini derleyen (veya kendisinden sonrakilere nakil yoluyla aktaran) en önemli kişi, aynı zamanda Mûtezilî düşüncenin öncü âlimlerinden de birisi olan talebesi Amr b. Ubeyd'dir.²⁵ Bu arada Hasan el-Basrî'ye tefsirinin dışında daha başka eserler de atfedilmiştir.²⁶ Bu eserlerinden tefsir (veya Ulûmu'l-Kur'ân) alanıyla ilgili olanları şunlardır: *Nüzûlü'l-Kur'ân* ve *Adedü Âyi'l-Kur'ân*.²⁷

Aslında Hasan el-Basrî'nin tefsirle ilgili açıklamaları daha çok Süfyan b. Uyeyne (ö. 198/814), Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923), İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), Tabersî (ö. 548/1127), Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö.

²¹ Bkz: Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Siyerü A'lâmi'n-Nubelâ*, Beyrut 1985, IV/580 vd.

²² Bkz: Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, Tahran 1366, s. 202; Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, Kahire-1972, I/147; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zinûn*, I/446; Fuat Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, (çev: M. Fehmi Hicâzî ve Fehmi Ebû'l-Fadl), Kahire-1977, I/49.

²³ Bkz: Abdulhamit Birişik, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, İstanbul 1997, XVI/301. Kimi ilim adamları Hasan el-Basrî'nin birçok âlim yetiştirdiğini, ama hiçbir kitap telif etmediğini söylerken, kimi kaynaklar da onun sağlığında birçok kitap telif ettiğini, fakat onları vefatından hemen önce yakırdığını kaydetmişlerdir (bkz: Husarî, *Hayâtu'l-Hasan el-Basrî*, s. 277; Kubat, *Hasan el-Basrî*, s. 76-77). Tabakât sahibi ise Hasan el-Basrî'nin ölümünden önce bir sayfa hariç bütün kitaplarını oğluna yakırdığını söylerken, talebelerinden Humayd et-Tavil (ö. 139)'in daha önce onları alıp istinsah ettiğini ve geri verdiğini söylemektedir (bkz: İbn Sa'd, *Tabakât*, VII/173-175).

²⁴ Bkz: Bilmen, *Tefsir Tarihi*, I/281.

²⁵ Bkz: Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I/49; İsmail Cerrahoğlu, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, Ankara 1968, s. 159; Abdullah Aydınlı, *Hasan Basrî; Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 8, Erzurum-1988, s. 95; Birişik, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, XVI/301. Taşköprüzâde, Amr b. Ubeyd'e "Kitâbu't-Tefsîr" isminde bir eser nispet etmekte ve fakat onu Hasan el-Basrî'den aldığını/naklettiğini söylemektedir (bkz: Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Saâde*, II/146).

²⁶ Bkz: İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 202; Fuat Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, (çev: M. Fehmi Hicâzî ve Fehmi Ebû'l-Fadl), Kahire 1977, I/49. İlgili eserler ve bunlar hakkındaki değerlendirmeler için bkz: Kubat, *Hasan el-Basrî*, s. 77-82.

²⁷ Bkz: İbn Nedîm, *Fihrist*, s. 202; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, Kahire 1972, I/147; Sezgin, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî*, I/49. Ayrıca kendisi de bir kıraat imamı olan Hasan el-Basrî'nin, kıraatle ilgili görüş ve tercihleri de kayda değer önem arz etmektedir. Yedi mütevâtir kıraat imamından birisi kabul edilmemekle birlikte şâz kıraat imamları arasında kendisine de yer verilen Hasan el-Basrî'nin kıraatlerinin genelde Arap yarımadasında yaşayan farklı kabilelerin lehçeleriyle uyum arzemesi, mevâlidin olmasına rağmen Arap dili ve lehçelerine olan vukufiyeti ve hâkimiyetinin en açık delillerinden birisidir (Geniş bilgi için bkz: Ebû Ali Hasan b. İbrâhim b. Yezdad el-Ahvazi, *Müfredetü'l-Hasan el-Basrî*, [tahkik: Ömer Yusuf Abdülgani Hamdan], Amman 2006, s. 106 vd.; Birişik, *Hasan-ı Basrî*, XVI/302-303).

597/1201), İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve Sûyûtî (ö. 911/1505) gibi müfessirlerin tefsirlerinde ona nispet edilerek geçmektedir. Nitekim onun tefsirciliğini ortaya çıkarmak isteyen kimi çağdaş araştırmacılar, çeşitli kaynaklarda Hasan el-Basrî'ye nispet edilen rivâyet ve görüşleri toplamak suretiyle bir değerlendirme yapmaya çalışmışlardır. Meselâ bunlardan Muhammed Abdurrahim, çok sayıda kaynağı incelemek sûretiyle bu kaynaklarda Hasan el-Basrî'ye nispet edilen rivâyet ve görüşleri bir araya getirerek *Tefsîru'l-Hasan el-Basrî*²⁸ adıyla iki ciltlik bir eser meydana getirmiştir. Mushaf tertibine göre bütün sûrelerin tefsirine dair rivâyetleri ihtiva eden eserde müellif, Hasan el-Basrî'nin tefsir ve kıraat ilmindeki yerini tespiti çalışmıştır.²⁹ Yine Ethem Levent,³⁰ Ahmet Ömer el-Basî,³¹ Ömer Yusuf Kemal³² ve Şîr Ali Şâh,³³ Hasan el-Basrî'nin tefsire dair rivâyetlerini çeşitli rivâyet ve dirâyet tefsirlerinden toplayarak bir araya getirmişlerdir. Bunlardan Ethem Levent'in tesbitine göre Taberi tefsirinde 1635, İbn Kesîr tefsirinde 655, Cassas'da 554, Kurtubî'de 1593 ve Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ında ise 350 kadar Hasan el-Basrî'den gelen rivâyet bulunmaktadır.³⁴

Hasan el-Basrî'nin tefsire dair rivâyet ve görüşlerini bir araya getiren ve çeşitli değerlendirmelerde bulunan bu çalışmalarla onun çok gelişmiş bir tefsir anlayışına sahip olduğu ortaya konulmuştur. Zira Kur'ân-ı tefsir ederken akaid, ahkâm, ahlak, kıssa, mecaz, emsal gibi ayrımlara giderek bunlardan sadece bir kısmı üzerinde yoğunlaşmak yerine, bütünü üzerine eğilen ve geniş bir Kur'ân bilgisine sahip olduğu anlaşılan Hasan el-Basrî, tefsir sırasında önceliği Kur'ân'ın kendisine vermiş, bu yolla bazen âyetin bütünündeki kapalılığı giderirken bazen de kapalı lafız ve ibareleri Kur'ân'dan şahidler getirerek açıklamaya çalışmıştır. Yer yer de mânası kapalı olan âyeti tefsir için benzer konunun geçtiği sûreye işarette bulunmuştur. İşte bu özelliklerinden dolayı, tâbiîn neslinin önde gelen alimlerinden olan Hasan el-Basrî'nin, kendisinden sonra gelen müfessirler üzerinde büyük etkisi olmuş ve Yahyâ b. Selâm'dan (ö. 200/810) başlayarak, Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826), Sehl et-Tüsterî (ö. 283/896), İbn Cerîr et-Taberî, İbn Ebî Hatim (ö. 327/938), İmam Matürîdî, İbn Atıyye (ö. 383/993), Zemahşerî (ö.

²⁸ Bkz: Muhammed Abdurrahim, *Tefsîru'l-Hasan el-Basrî*, Kâhire, Ts.

²⁹ Bkz: Birişik, *Hasan-ı Basrî*, XVI/301.

³⁰ Bkz: Ethem Levent, *Hasan-ı Basrî ve Tefsir İlmindeki Yeri*, Ankara 1978. Söz konusu bu ilmi/akademik çalışma daha sonra şu isim altında yayımlanmıştır: Ethem Levent, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı, Öğretimi ve Tefsir Yöntemi*, İstanbul-2005.

³¹ Bkz: Ahmet Ömer el-Basî, *el-Hasan el-Basrî Müfessiran*, Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Mekke 1983.

³² Bkz: Ömer Yusuf Kemal, *el-Hasan el-Basrî ve Tefsîruhu (Fatihâ-Nahl sûresi arası)*, Medine İslam Üniversitesi, Medine 1984.

³³ Bkz: Şîr Ali Şâh, *Merviyâtü'l-Hasan el-Basrî fi't-Tefsîr, (İsrâ-Nâs sûresi arası)*, Medine İslam Üniversitesi, Medine 1988.

³⁴ Bkz: Levent, *Hasan-ı Basrî*, s.280-289. İhsan Abbas'ın değerlendirmesine göre ise Taberi, el-Basrî'nin genelde cebrî düşüncüyü destekleyen rivâyetleri eserine almıştır (bkz: İhsan Abbas, *el-Hasan el-Basrî*, s. 152).

538/1143), es-Sa'lebi (ö. 427/1035), İbn Kesir ve Celâleddîn es-Suyûtî gibi âlimler tefsirlerinde onun görüş ve rivâyetlerine yer vermişlerdir.

Hasan el-Basrî'nin özellikle tefsire dair görüş ve düşüncelerini inceleyen, değişik tefsir kaynaklarından ona ait rivâyet ve görüşleri derleyen araştırmacı ve ilim adamları, onun Arap Dili ve Belagatine olan hâkimiyetini, fikhî yönünün ahkâm âyetlerini tefsir etmedeki yansımalarını, esbâb-ı nüzûl, ğaribü'l-Kur'ân vb. ulûmu'l-Kur'ân'a dair değerlendirmelerini kapsamlı bir şekilde araştırıp ortaya koymuşlardır.³⁵ Ancak görebildiğimiz kadarıyla ne geçmiş dönemde ne de günümüzde Hasan el-Basrî'nin tefsir yöntemi üzerinde yapılan çalışmalarda, “Kader Risâlesi”ne bir “tefsir metni” olarak bakılmamış ve herhangi bir atf da yapılmamıştır. Şüphesiz bunun anlaşılabilir sebepleri vardır. Meselâ o dönemin tefsir ilim geleneğinde hâkim olan unsurlar, kelime tahlilleri, âyet(ler)le ilgili Hz. Peygamber ve sahabeden gelen rivâyetlerin birebir aktarımı, âyet merkezli kısa açıklamalar vb. şeylerden ibaretti.³⁶

³⁵ Hasan el-Basrî'nin İslâmi ilimlerin farklı alanlarındaki yeri ve konumuyla ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan kimi biyografi türü çalışmalardır, kimisi de Hasan el-Basrî'nin ilmi açıdan sadece bir yönünü ele alan çalışmalardır. Biyografik çalışmalardan bazıları şunlardır: Ebû'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Hasen el-Basrî*, Kahire 1931; İhsan Abbas, *el-Hasan el-Basrî; Sîratühü, Şahsiyyetühü, Teâlimühü ve Ârâuhü*, Kahire 1952; Mustafa Saïd Hun, *el-Hasan b. Yesar el-Basri*, Şam 1995; Muslih Seyyid Beyyûmî, *el-Hasan el-Basrî min Amâlikati'l-Fikr ve'z-Zühd ve'd-Da've fi'l-İslâm*, Kahire 1984.

Tefsir ilmindeki yeri ile ilgili kimi müstakil çalışmalar için bkz: Hasan el-Basrî, *Tefsîru'l-Hasan el-Basrî*, (der. Muhammed Abdurrahim), Kahire 1992; Etem Levent, *Hasan-ı Basri ve tefsir ilmindeki yeri*, Ankara 1978; Ahmet Ömer el-Basî, *el-Hasen el-Basrî Müfessiran*, Medine İslam Üniversitesi, 1983; Ömer Yusuf Kemal, *el-Hasen el-Basrî ve Tefsîruhu (Fatihâ-Nahl sûresi arası)*, Medine İslam Üniversitesi, 1984; Şir Ali Şâh, *Merviyâtü'l-Hasan el-Basrî fi't-Tefsîr, (İsrâ-Nâs sûresi arası)*, Medine İslam Üniversitesi, 1988.

Hadis ilmindeki yeri ile ilgili kimi müstakil çalışmalar için bkz: Abdullah Aydın, *Hasan Basrî; Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 8, Erzurum-1988, ss. 91-113; Ömer Abdulaziz el-Cugbeyr, *el-Hasen el-Basrî ve Hadisühü'l-Mursel*, Amman 1992; Fuâd et-Tihâmî, *el-Hasan el-Basrî ve Merâsîlihi; Dirâse İstikrâiyye fi Kütübî't-Tis'a'*, Ürdün Üniversitesi Amman 1992; Şerif Hâtim b. Arif Avni, *el-Mürselü'l-Hafi ve Alâkâtuhu bi't-Tedlis : Dirase Nazariyye ve Tatbikiyye al'a Merviyatı el-Hasan el-Basrî*, Riyad 1997.

Fıkıh ilmindeki yeri ile ilgili kimi müstakil çalışmalar için bkz: Muhammed Revvâs Kal'acı, *Mevsûatü'l-Fikhi'l-Hasen el-Basrî*, Beyrut-1989; Ravza Cemâl Husari, *Fikhi'l-Hasan El-Basrî El-Mukaren Maa'l-Mezahibi'l-Erbaa*, Şam 2002; Hürî Yasin Hüseyin Heyti, *Fikhi'l-Hasan el-Basrî ve Menhecuhul'Usulî*, Beyrut 1971.

Akaid ve Kelam ilmindeki yeri ile ilgili müstakil çalışmalar için bkz: Mehmet Kubat, *Hasan el-Basrî: Hayatı, İlmî Kişiliği ve Kelam İlmindeki Yeri*, İstanbul 2008; Mustafa Erdem, *Hasan el-Basrî ve Kelami Görüşleri*, İstanbul 2003; Julian Obermann, “İslâm'ın İlk Dönemlerinde Politik Teoloji –Hasan el-Basrî'nin Kader Üzerine Mektubu-” *Kelam Araştırmaları*, s. 115; Michael Schwarz, *Hasan Basrî'nin Kader Risâlesi Üzerine Bir İnceleme*, (çev. Muhit Mert), *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 3, Çorum 2003.

Kıraat ilmine dair görüşleri için bkz: Ebû Ali Hasen b. İbrâhim b. Yezdad el-Ahvazî, *Müfredatü'l-Hasan el-Basrî*, (tah. Ömer Yusuf Abdülğani Hamdan), Amman 2006.

³⁶ Tâbiin dönemi tefsirinin genel özellikleri hakkında bkz: Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İstanbul 2003, s. 104-105.

Ancak bu risâlenin, şu sebeplerden dolayı, tefsir ilmi açısından ele alınması ve çeşitli değerlendirmelere konu olması gerektiği kanaatindeyiz;

1. Risâle, İslam ümmetinin üzerinde ihtilaf ettiği ilk konulardan birisi olan “kader” konusunu yaklaşık olarak doksan küsur Kur’ân âyetiyle açıklamış ve zahirde birbirine zıt gibi görünen âyetler arasında kurduğu bağlar sebebiyle, Kur’ân âyetlerini yine Kur’ân çerçevesinde nasıl anlamamız gerektiğine dair çok önemli bilgiler vermiştir.
2. Risâle, ilim aktarma yöntemi olarak “yazı”dan ziyade “söz”ün hâkim unsur olduğu bir dönemde, bizzat müellif tarafından yazılan ve günümüze kadar aktarılan en önemli belgelerden birisidir. Dolayısıyla risâle, genel olarak tâbîn dönemi ilmi çalışmalarına özel olarak da tefsir çalışmalarına ışık tutacak yazılı bir kanıt niteliğindedir.
3. Risâle, tâbîn döneminin hâkim tefsir yöntemi olan “lafız tahlili” ağırlıklı açıklamalardan farklı olarak “konu merkezli” bir çalışma özelliği taşımaktadır. Bir konunun Kur’ân merkezli olarak nasıl anlaşılması ve yorumlanması gerektiğine dair bilgileri ihtiva etmesi, risâlenin tefsir ilmi açısından önemini daha da artırmaktadır.
4. Bütün bunlarla birlikte “tefsirin tedvin dönemi öncesi”ne ait en önemli yazılı belgelerden birisi olması sebebiyle, üzerinde çalışmayı ve tefsir ilmi açısından ne ifade ettiğini ortaya koymayı fazlasıyla hak etmektedir.

Burada risâlenin tefsir ilmi açısından değerlendirmesine geçmeden önce, söz konusu risâlenin yazılış amacı hakkında da bilgi vermek istiyoruz.

2. Risâle'nin Yazılış Amacı ve Mevsukiyeti Meselesi

Bu risâlenin öncelikli olarak yazılış amacı, dönemin Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın Hasan el-Basrî'ye yazmış olduğu bir mektuptur.³⁷ Bu mektubunda halife Hasan el-Basrî'ye hitaben, “...daha önce geçen âlimlerden hiç birinde duyulmamış bir tarzda kader meselesini ızah etmekte olduğun Mü'minlerin emûrine

³⁷ Bu risâle, Helmut Ritter tarafından 1933 yılında Berlin'de “Studien zur Geschichte der Islamischen Frömmigkeit: I Hasan-ı Basrî”, (*Der İslam*, Berlin-1933, S. XXI, ss. 1-83) yayınlanmıştır. 1954 yılında ise Lûtfi Doğan ve Yaşar Kutluay tarafından tercüme edilerek “Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu” adı altında Türk okuyucusuna sunulmuştur. (Bkz: H. Ritter, “Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu”, [çev. Lûtfi Doğan-Yaşar Kutluay], *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara-1954, ss. 75-84.) Biz de çalışmamızda risâleye atıfta bulunurken bu tercümeden istifade edecek ve “T.T.”(Türkçe Tercümesi) kısaltmasını kullanacağız. Ayrıca söz konusu risâlenin nüshalarından birisi olan Ayasofya Kütüphanesi 3998 numarada kayıtlı olan ve hicrî 882 yılında Şemseddin el-Kudsî'nin istinsah ettiği nüshaya da zaman zaman atıflarda bulunacağız. Buradaki risâle yazma bir eser olduğu için atıf yaparken sayfa numarasına (varak) atıfta bulunacağız (Bkz: *Risâletü Mükâtebatü Abdülmelik b. Mervân me'l-Hasan el-Basrî*, Ayasofya Kütüphanesi No: 3998). Ancak şu hususu da belirtmeliyiz ki, Ayasofya kütüphanesindeki nüsha ile Ritter'in tahkik edip yayınladığı ve Lûtfi Doğan ile Yaşar Kutluay'ın da tercüme ettikleri nüsha arasında hem takdim-tehir hem de ziyadelik ve noksanlık hususunda farklılıklar bulunmaktadır.

ulaştı; Mü'minlerin emîri, zamanına kadar yaşayan sahabeden hiç birinin bu konuyu senin izah ettiğin gibi anladığını ve hakkında fikir yürüttüğünü bilmiyordu. Hâlbuki senin iyi halini, dinindeki faziletini, ilme karşı olan anlayış, istek ve titizliğini biliyordu,” demekte ve şöyle devam etmektedir: “Bütün bunlardan sonra, Emire'l-Mü'minin senden nakledilen bu sözü beğenmedi. Bu meseledeki fikrini O'na yaz. Bu iddiada nereye dayanıyorsun? Resulullah'ın ashabından birinin rivâyetine mi, yoksa kendi fikrine mi, yahut Kur'an'ın tasdik ettiği bir hükme mi? Biz bu mesele hakkında senden önce münakaşa etmiş veya söz söylemiş bir kimse işitmedik, bu husustaki görüşünü Mü'minlerin Emîri'ne bildir ve açıkla. Allah'ın selam, rahmet ve iyiliği sana olsun.”³⁸

Halife Abdülmelik b. Mervan'ın bu mektubunda bir tespit ve bir de soru bulunmaktadır. Tabii bunlara ek olarak Hasan el-Basrî'nin kader konusundaki düşüncelerinden duyulan hoşnutsuzluk da halife tarafından açıkça ifade edilmektedir.

Önce tesbitten başlayalım. Halife Abdülmelik b. Mervan'ın iddiasına göre Hasan el-Basrî'den önce kader konusunda onun gibi düşünen ve fikir beyan eden hiçbir kimse olmamıştır. Zira ona göre sahabeden hiçbirinin bu konuyu Hasan el-Basrî gibi anladığı ve fikir yürüttüğüne dair herhangi bir bilgi yoktur.

Doğrusu, Hasan el-Basrî de kader konusunun kelâmî tartışmasını ilk defa kendisinin yaptığı risâlesinin girişinde belirtir. Fakat o, yaptığı şeyden dolayı (dine) bir bidat sokmanın suçlusu olduğunu da şu ifadeleriyle açıkça reddeder: “Allah'ın emriyle amel eden, O'nun hikmetini güden ve Allah Resûsü'nün sünnetine uyan seleften³⁹ birçoklarına ulaştık. Onlar hakkı inkâr etmezler, batılı da hak göstermezler, Allah'ın kendi nefesine isnat ettiğinden başka şeyleri O'na isnat etmezler ve Allah'ın mahlûkatına karşı kitabında gösterdiği hüccetlerden başka bir hüccet getirmezlerdi. (...) Daha evvel geçen selefiyeden hiçbiri bu sözü inkâr ve münakaşaya kalkışmamıştır, çünkü onların hepsi bu konuda bir tek fikir etrafına toplanmışlardır. Biz herkesi (Allahın adaletini) inkâr edip sapıklığa sevk edici heva ve hevese kapılmış, Allah'a yakınlaşmadan alıkoyan günahlar işlemiş ve Allah'ın kitabını tahrif etmiş bulduğumuz için bu konuda görüşümüzü ortaya atmış bulunuyoruz. Çünkü Allah'ın dininde keyfi fikirlere yer yoktur...”⁴⁰

³⁸ Bkz: Hasan el-Basrî, *Risâle*, v2a; T.T., s. 75. Risâle üzerinde çalışma yapan kimi araştırmacılara göre risâlenin dilinden, Hasan el-Basrî'nin mektuplaştığı kişinin, Halifenin emrine göre hareket eden dönemin Irak valisi Haccac b. Yûsuf olma ihtimali yüksektir. Aslında Haccac, halifenin emriyle onun mektubunu Hasan el-Basrî'ye ulaştırmış, daha sonra da Hasan el-Basrî'nin yazdığı mektubu yine kendi aracılığıyla halifeye ulaştırmıştır. Dolayısıyla risâlenin iki nüsha halinde olduğu görülür: a) Halifeye hitaben yazılmış, fakat aslında Haccac'a teslim edilmiş olan, yazarın elinden çıktığı şekliyle orijinal halini koruyan nüsha, b) bu nüshaya ilaveten Haccac tarafından kendi imzasıyla Dimeşk sarayına gönderilmiş olan bir özeti (bkz: Obermann, “Hasan el-Basrî'nin Kader Üzerine Mektubu”, s. 117–118).

³⁹ Burada “selef”ten maksat, sahabe neslidir. Çünkü Hasan el-Basrî kendisi tâbiindendir.

⁴⁰ Hasan el-Basrî, *Risâle*, v4b, v5a; T.T. s. 75. Ayrıca krş. v11b, v12a.

Görüldüğü üzere Hasan el-Basrî risâlesinde savunduğu fikirlerin sahabe neslinin fikirlerine aykırı olmadığını; aksine ondan bir sapma olduğu için bu fikirlerini açıkça ifade ettiğini dile getirmektedir. Söz konusu bu sapmayı heva ve hevese uymak olarak gören ve “cebr”⁴¹ düşüncesini “Allah’ın Kitabı’nı tahriif” olarak niteleyen el-Basrî’nin⁴² risâlede yapmaya çalıştığı şey, “insanın iradi davranışları söz konusu olduğunda bu prensibin İlâhi hükümlerinin metafizik alanının ötesine uzandığının düşünülmemesi gerektiğini ispatlamaktır.”⁴³ Çünkü “risâlesinin başından sonuna kadar o, kesin ve hararetle bir şekilde Allah’ın kaderinin insanın dinî ve ahlakî özgürlüğü ile uyumsuzluğunu reddetmektedir.”⁴⁴ Neticede o, Allah’ın kaderini ahlaki determinizm olarak gören ve kişinin dinî kaderini belirlemesine engel olduğuna inananların düşüncelerinin yanlışlığını açığa çıkarmaya çalışır. Bu açıdan risâle, Allah’ın kaderi terimi içerisinde özgür irade tezini savunan heyecan verici bir eser⁴⁵ ve çoğunlukla müteşabihattan sayılan ve anlaşılması güç olan kaderle ilgili âyetlerin nasıl yorumlanacağına dair ufuk açtığı için de büyük bir önemi haizdir.⁴⁶

Biraz önce de ifade edildiği üzere bu risâlenin yazılmasına sebep olan şey, halife Abdülmelik b. Mervan tarafından Hasan el-Basrî’ye yöneltilen soru şudur: “Bu meseledeki (kader) fikrini bana yaz. Bu iddiada nereye dayanıyorsun? Resulullah’ın ashabından birinin rivâyetine mi, yoksa kendi fikrine mi, yahut Kur’an’ın tasdik ettiği bir hükme mi?”⁴⁷ Buna göre Hasan el-Basrî kader konusundaki düşüncesini, Kur’ân âyetleri veya sahabeden gelen rivâyetler ya da kendi akli düşüncesinin ürünü diyebileceğimiz rey’ ile ispata davet edilmektedir.

Hasan el-Basrî ise kader konusundaki düşüncesini, risâlesinin büyük bir bölümünü oluşturan Kur’ân âyetleri ve kendi akli delilleriyle (rey’) temellendirmiştir.⁴⁸ Risâlenin en göze çarpan özelliklerinden birisi ve belki de bizim bu çalışma-

⁴¹ Cebriye, kulların bütün fiillerini ilâhi irade ve kudretin zorlayıcı tesiriyle yaptıklarını ifade eden düşünce akımıdır. Kökleri düşünce tarihinin ve dinlerin başlangıç dönemine kadar uzanan cebir görüşüne Câhiliyye döneminde ve Asr-ı Saâdet Arapları’nda da rastlamak mümkündür. Kelâm tarihçileri tarafından İslâm tarihinde ilk itikâdi problemlerden birisi olarak kabul edilen “cebir” ve “ihtiyar” meselesinin doğuşu, sebepleri ve neticeleri hakkında geniş bilgi için bkz: İrfan Abdülhamid, “Cebriye”, *DİA*, İstanbul 1993, VII/205–208.

⁴² Bkz: Cabiri, *İslam’da Siyasal Akıl*, s. 605.

⁴³ Bkz: Obermann, “Hasan el-Basrî’nin Kader Üzerine Mektubu”, s. 121.

⁴⁴ Bkz: Obermann, *a.g.m.*, s. 121.

⁴⁵ Bkz: Obermann, *a.g.m.*, s. 121. Ancak “Cebriye”ye karşı oluşundan hareketle Hasan el-Basrî’nin, cebri’ düşünce karşısında yer alan “Kaderiye” mensupları ile her açıdan aynı düşünceleri paylaştığı sonucu çıkarılamaz. (Geniş bilgi için bkz: Kubat, *Hasan el-Basrî*, s. 231–232.)

⁴⁶ Bkz: Kubat, *Hasan el-Basrî*, s. 215.

⁴⁷ Hasan el-Basrî, *Risâle*, v4b, v5a; TT. s. 75.

⁴⁸ Bkz: Cabiri, *İslam’da Siyasal Akıl*, s.606 vd.; Kubat, *Hasan el-Basrî*, s. 24, 122. Hasan el-Basrî’nin sahabeden gelen kader ile ilgili rivâyetlere risâlesinde yer vermemesinin muhtemel sebepleri, makalemizin ilerleyen sayfalarında “Tefsirde Dirâyet/Rey’e Verdiği Önem” başlığı altında değerlendirilecektir.

mız açısından en önemlisi, neredeyse bütün delillerinin Kur'ân âyetleri olmasıdır.⁴⁹ Nitekim Mustafa A'zamî'ye göre bu risâlenin yazılış amacı, bazı âlimlerin kaderle ilgili fikirlerini Kur'ân'daki bazı âyetlere dayandırmasının yanlışlığını vurgulamak içindir. Yoksa risâlenin konusu itikadî hususlarla ilgili değildir.⁵⁰

Bu sebeple biz burada içerik olarak risâlenin ele almış olduğu “kader” konusunu paranteze alacak ve herhangi bir değerlendirmede bulunmayacağız. Çünkü bizim bu çalışmamızın amacı, söz konusu risâlenin tefsir ilmi açısından ne ifade ettiği hususudur; yoksa kader konusunu tartışmak değildir. Hatta bir akaid ya da kelim ilminin konusu olarak kaderle ilgili değerlendirmelerde bulunmak da değildir. Bu bağlamda risâleden yapacağımız alıntılar ve atıflar, bu risâlenin bir konuyu –tabii ki kader konusunu- Kur'ân âyetlerinden hareketle nasıl anlatmaya ve izah etmeye çalıştığıdır.

Risâlenin girişinde Hasan el-Basrî, hepsi de kudreti ve insanın seçim hürriyetini anlatan âyetleri delil getirdikten sonra, cebrî düşüncüyü savunanların delil olarak getirdikleri âyetleri nasıl yanlış anladıklarını, bunların kalpleri hak yoldan sapmış batıl tevil ehli kimseler olduğunu⁵¹ ve yaptıkları işin de Kur'ân-ı tahrif etmek⁵² anlamına geldiğini açık ifadelerle dile getirmektedir.⁵³ Burada dikkat çeken hususlardan birisi Hasan el-Basrî'nin, cebrî düşüncüyü savunanların kendi görüşlerini desteklediğini iddia ettikleri âyetlerin tevil ve yorumuna, kendi kader anlayışını desteklediğini düşündüğü âyetlerin tevil ve yorumundan daha fazla yer vermiş olmasıdır.⁵⁴ Dolayısıyla dili ve üslûbundan anlaşıldığı kadarıyla bu risâlenin en temel amacı, bir bütün olarak “kader” konusunu Kur'ân'dan hareketle anlatmak ya da konu ile ilgili âyetlerin neler olduğunu tesbit etmek değildir. Aksine o Emevi hanedanlığı döneminde devletin resmi bir ideolojisi haline dönüşen cebr düşüncesini savunanların delil getirdikleri âyetleri nasıl yanlış anlayıp batıl tevillerde bulduklarını isbat etme çabasıdır. Bu açıdan bakıldığında aslında risâlenin tümünün “cebrî düşünceye reddiye”⁵⁵ niteliği taşıdığı söylemek mümkündür. Nitekim Hasan el-Basrî mektubunun bir yerinde halifeye

⁴⁹ Bkz: Ebû Nuaym, *Hilye*, II/156 vd; Cabiri, *İslam'da Siyasal Akıl*, s.606; Kubat, *Hasan el-Basrî*, s. 24 ve 122.

⁵⁰ Bkz: Mustafa A'zamî, *İslâm Fıkhı ve Sünnet*, s. 156 vd. Aslında A'zamî'nin bu iddiasının ne kadar doğru olduğu tartışma götürür bir husustur. Ancak risâlede konunun sadece Kur'ân âyetleriyle işlenmiş olması ve ilgili rivâyetlere yer verilmemesi de üzerinde dikkatle durulması gereken hususlardandır.

⁵¹ Bkz: Hasan el-Basrî, *Risâle*, T.T. s. 78.

⁵² Bkz: Hasan el-Basrî, *Risâle*, T.T. s. 75, 76 ve 77.

⁵³ Hasan el-Basrî, risâle boyunca muhalif düşünceye sahip olanlardan hiçbirisinin ismine yer vermemiştir. Muhtemeldir ki mektubun ilk muhatabı halife dâhil bütün herkes anlasın diye bu üslûbu seçmiştir. Ama muarızlarını “cühhâl, mubtûlûn, muhtûn ve zâlimûn” şeklinde itham etmekten de geri kalmamıştır (bkz: Obermann, “Hasan el-Basrî'nin Kader Üzerine Mektubu”, s. 122–123).

⁵⁴ Bkz: Oberman, *a.g.m.*, s. 128.

⁵⁵ Bkz: Cabiri, *İslam'da Siyasal Akıl*, s. 607; Kubat, *Hasan el-Basrî*, s. 227.

şöyle seslenmektedir: “Ey Mü'minlerin Emiri! Mektubum ve sözüüm sana uzun gelmesin, çünkü mektubumda, zulmü Allah'a nisbet edip, kendilerini bundan uzak tutanlara karşı açık deliller vardır. Rabbine âsi olduğu zaman "Ey Rabbimiz! Kendi nefsimize zulmettik, eğer sen bizi affedip bağışlamazsan, muhakkak ki ziyan edenlerden oluruz.”⁵⁶ dediğinden dolayı kendisine uyulması en doğru olan babımız Âdem'i misal gösteriyorum. Âdem Rabbine “bu başıma gelen senin kaza ve kaderindir” dememişti. (...) İnsanlar arasında “sen zalimsin, kötülüklerin sebebi sensin” sözünü kabul edecek kimse yoktur. Hoşlanmadıklarını Allah'a, hoşlandıklarını kendi nefislerine nisbet ederler.”⁵⁷

Risâlenin mevsukiyeti meselesine gelince, ilk dönem biyografi eserlerinden olan İbnü'n-Nedîm (ö.385/995) “el-Fihrist” isimli eserinde bu risâleye atıf yapmakta ve Hasan el-Basrî'nin Abdülmelik b. Mervan'a “*Kitâb ilâ Abdilmelik b. Mervân fi'r-Reddi ale'l-Kaderiyye*” bir eserinden bahsetmektedir.⁵⁸ Daha sonra Mûtezilî düşüncenin önemli âlimlerinden Kadı Abdulcabbâr (ö.415/1024), “*Fazlu'l-İ'tizâl*” isimli eserinde bu risâleyi iktibas etmiştir.⁵⁹ Yine İbnü'l-Murtazâ (ö.840/1437) Hasan el-Basrî'yi Mutezileden sayar ve bu risâlenin ona ait olduğunu söyleyerek iktibaslarda bulunur.⁶⁰ “el-Milel ve'n-Nihal” yazarı eş-Şehristânî (ö.548/1153) ise bu risâleden bahsetmiş, ancak risâlenin mevsukiyetine dair önemli bir itirazda bulunmuştur. Ona göre söz konusu risâle, kader inancını yansıtan düşünceleri ihtiva etmesi sebebiyle Hasan el-Basrî'ye değil, onun talebesi ve aynı zamanda Mutezile'nin öncülerinden birisi olan Vâsıl b. Atâ'ya aittir.⁶¹ Ancak eş-Şehristânî'nin bu risâleyi kendisine atfettiği Vâsıl b. Atâ hicrî 80 yılında doğmuş, halife Abdülmelik b. Mervan ise hicrî 86 yılında vefat etmiştir. Dolayısıyla bu risâlenin Vâsıl b. Atâ'ya ait olması tarihsel olarak mümkün değildir.⁶²

Bu risâle, uzun bir aradan sonra geçtiğimiz yüzyılda önce Hellmut Ritter,⁶³ *Der İslam* dergisinin XXI. Sayısının (Berlin–1933), 67–83. sayfalarında yayınlamıştır. Ritter tarafından edisyon kritikli olarak yayınlanan bu risâle, Lûtfî Doğan

⁵⁶ A'râf, 7/23.

⁵⁷ Hasan el-Basrî, *Risâle*, T.T. s. 78.

⁵⁸ Bkz: İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 202.

⁵⁹ Bkz: Kadı Abdulcabbâr, *Fazlu'l-İ'tizâl*, (Neşreden Fuâd Seyyid Tunus), 1974, s. 215–223.

⁶⁰ Bkz: Ahmed b. Yahya İbnü'l-Murtazâ, *el-Münnye ve'l-Emel fi Şerhi'l-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1990, s. 140.

⁶¹ Bkz: eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, I/47.

⁶² Bkz: Yusuf Şevki Yavuz, “Hasan-ı Basrî”, *DİA*, İstanbul 1997, XVI/306.

⁶³ 1936–1949 yılları arasında İstanbul Üniversitesinde çalışan, bu arada “Şarkiyât Enstitüsü”nü kuran ve Türkçe, Farsça ve Arapça eserler üzerine yaptığı çalışmalarla dikkat çeken Hellmut Ritter, Türkiye'de çağdaş Doğu dilleri ve bilimleri araştırmalarını da başlatan kişidir. Hasan el-Basrî'nin kader risâlesinin de içerisinde bulunduğu çalışmasının adı şudur: *Studien zur Geschichte der Islamischen Frommigkeit: I Hasan-ı Basrî*, *Der İslam*, Berlin–1933, S. XXI, ss. 1–83. (Ritter'in hayatı ve ilmi çalışmalarıyla ilgili geniş bilgi için bkz: Özcan Taşçı, “Ritter, Hellmut”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV/133–134.)

ve Yaşar Kutluay tarafından tercüme edilerek “Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu” adı altında yayınlanmıştır.⁶⁴ Daha sonra Muhammed Ammâre “Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd”⁶⁵ Mâcid Fahri de “el-Fikrû'l-Ahlâkî el-Arabî”⁶⁶ adlı eserlerinin içerisinde söz konusu risâleye yer vermişlerdir.⁶⁷

İlk dönem Müslüman kelamına ait bize ulaşan çok önemli belge niteliği taşıyan bu eser, bilindiği üzere bir risâle/mektup formundadır. Oberman'a göre Hasan el-Basrî hakkında çalışma yapan ilk dönem yazarlarının bu risâleden bahsetmemesinin bir sebebi, muhtemelen onun bir mesaj, bir not, bir mektup formunda oluşudur. Daha muhtemel diğer bir sebebi ise, kasıtlı “suskunluk komplosu” olabilir. Ancak risâlenin ilk satırından son satırına kadar tarihi gerçeklikle uyumlu olduğu görülmektedir.⁶⁸ Hatta bu risâlenin Hasan el-Basrî'ye aidiyeti konusunda şüphe ve itirazlarını dile getiren kadim ve modern kimi ilim adamları bile, söz konusu risâlenin o döneme aidiyeti hususunda herhangi bir itirazda bulunmamışlardır.⁶⁹ Bütün bunlarla birlikte bu risâlenin aslında sadece Hasan el-Basrî'nin mektubundan ibaret değil, aynı zamanda halife Abdülmelik b. Mervan'ın onu bu risâleyi yazmaya davet ettiği mektubunu da içermesi sebebiyle güvenilirliği bir kat daha artmaktadır.⁷⁰

3. Kader Risâlesinin Tefsir İlmî Açısından Değerlendirilmesi

Risâle üzerinde kelâm alanıyla ilgili birçok çalışmanın yapıldığı bilinen bir hu-

⁶⁴ Bkz: H. Ritter, “Hasan Basrî'nin Kader Hakkında Halife Abdülmelik b. Mervan'a Mektubu”, (çev. Lûtfi Doğan-Yaşar Kutluay), *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara-1954, ss. 75-84.

⁶⁵ Bkz: Muhammed Ammare, *Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd*, Kahire-1971, s. 81-93.

⁶⁶ Bkz: Mâcid Fahri, *el-Fikrû'l-Ahlâkî el-Arabî*, Beyrut-1978, I/17-28.

⁶⁷ İsnadının bulunmaması ve icazet kaydının olmaması sebebiyle Mustafa A'zamî, “İslâm Fıkhı ve Sünnet” isimli eserinde (s.156 vd.)bu risâlenin Hasan-ı Basrî'ye aidiyetini şüpheli bulmaktadır. Yine Suleiman Ali Mourad'da ileri sürdüğü daha başka sebeplerden dolayı risâlenin Hasan el-Basrî'ye aidiyeti hususundaki şüphelerini dile getirir. (İlgili itiraz ve bu itirazlara verilen cevaplarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Kubat, *Hasan el-Basrî*, s. 83-86.)

⁶⁸ Bkz: Obermann, “Hasan el-Basrî'nin Kader Üzerine Mektubu”, s. 116-117 ve 131. Obermann'ın bu görüşüne karşılık Basra ve Bağdat Mûtezilesi hakkında çalışma yapan Reşîd el-Hayyûn ise, dönemin baskıcı siyasi şartları gereği Hasan el-Basrî gibi mevâliden olan bir âlimin, resmi otoritenin kabul ettiği görüşle taban tabana zıt bir risâleyi hem de halifeye hitaben yazmayacağı kanaatindedir. (Bkz: el-Hayyûn, *Mûteziletü'l-Basra ve Bağdâd*, s. 40-41.)

⁶⁹ İlgili itirazlar ve değerlendirmeler için bkz: Kubat, *Hasan el-Basrî*, s. 82-86. Krş: Obermann, “Hasan el-Basrî'nin Kader Üzerine Mektubu”, s. 131-134.

⁷⁰ Bkz: Obermann, “Hasan el-Basrî'nin Kader Üzerine Mektubu”, s. 117. Nitekim Obermann, eş-Şehristânî'nin risâle hakkındaki endişelerini değerlendirirken şöyle demektedir: “(eş-Şehristânî) Eserin yazarıyla ilgili şüphelerini ifade etmekten çekinmeyecek kadar koyu bir sünnî olmasıyla birlikte, eserin o döneme ait olduğu konusunda açıkçası aklında hiçbir şüphe yoktu” (Bkz: Obermann, “Hasan el-Basrî'nin Kader Üzerine Mektubu”, s. 117). Hatta bu metnin Hasan el-Basrî'ye ait olmadığına dair endişelerin haklılık payını bir an için düşünsek bile, bir konuyu Kur'ân âyetleri bakımından bu derece kapsamlı bir şekilde anlatan o döneme ait bir metin olması da şüphesiz kayda değer bir durumdur.

sustur. Biz ise burada söz konusu risâleyi tefsir ilmi açısından değerlendirmek istiyoruz. Çünkü bu risâle, bir taraftan kader konusunu işlerken yaklaşık doksan küsur âyeti kullanmaktadır ki bu onun Kur'ân merkezli bir çalışma olduğunu ispatlar; diğer taraftan da yazıldığı dönem itibariyle bizlere kadar ulaşan yazılı bir tefsir metni olması dikkatleri çekmektedir.

Tâbiîn devri tefsir çalışmalarına baktığımızda genel yapının, anlamı herkes tarafından bilinmeyen garîb kelimelerin anlamlarını açıklama, sebab-i nüzûle dair sahabeden kendilerine ulaşan rivâyetleri aktarma gibi daha çok bir âyet (ya da âyet grubunun) anlaşılmasını hedefleyen kısa ve öz açıklama/yorumlamalardan ibaret olduğu görülmektedir. Oysa bu risâlede gördüğümüz şey, dönemin Kur'ân-ı tefsir/tevil etme yönteminden açık bir farklılık göstermektedir. Zira risâle, kader konusunu âyetler çerçevesinde ele alıp açıklamaktadır. Risâle sahibi Hasan el-Basrî, konu ile ilgili olduğunu düşündüğü Kur'ân âyetlerini belirli bir nizama koyarak bu çerçevede konunun anlaşılmasını sağlamaya çalışmaktadır. Hatta muhaliflerinin kendi görüşlerini desteklediğini iddia ettikleri ve delil getirdikleri âyetleri, siyak-sibakından kopartarak, âyetin sebab-i nüzulünü görmezden gelerek ve maksadı göz ardı ederek sadece lafzından hareketle bu âyetleri yanlış yorumlamalarını kıyasıya eleştirmektedir.

Neticede tefsir ilmi zaviyesinden bakıldığında risâlenin omurgasını Kur'ân âyetlerinin oluşturduğunu, müellifin âyetleri anlama/yorumlamada hem metinsel bağlama (siyak-sibak) hem de tarihsel bağlama (esbâb-ı nüzûl) önem verdiğini, Kur'ân'da geçen kimi kelime ve edatların söz konusu âyetler bağlamında nasıl anlamlandırılması gerektiğini ve maksada yönelik okumanın yöntemine dair bilgileri âyetler üzerinden uygulamalı olarak verdiğini görmekteyiz. Yine tefsirde rey' ve dirâyete verdiği önemi de bu risâle bağlamında açıkça görmekteyiz. İşte söz konusu risâlede tefsir ilmine dair belirleyebildiğimiz bu hususları burada ayrıntılı olarak ele alıp incelemek istiyoruz.

3.1. Risâlede Kur'ân'ın Merkezi Rolü:

Hasan el-Basrî'nin düşünce dünyasını inşa eden en önemli kaynak şüphesiz ki Kur'ân'dır. Nitekim risâlesinde kadere dair düşüncelerinin tamamını Kur'ân âyetlerine dayandırmıştır. Adeta karşımızda konuşan, fikrini savunan Hasan el-Basrî değil de bizzat Kur'ân'ın kendisidir. Çoğu kere o devreden çıkar ve Kur'ân-ı konuşturur. Çünkü ona göre “Allah'ın dininde keyfi fikirlere yer yoktur”⁷¹, “Allah'ın Kitabı'ndan delil getiremeyen her söz muhakkak ki sapıklıktır.”⁷² Bunun için kimi zaman halifeye şöyle seslenir:

⁷¹ Hasan el-Basrî, *Risâle*, T.T. s. 75.

⁷² Hasan el-Basrî, *a.g.e.*, s. 76.

- Ey Mü'minlerin Emiri! Allah'ın hükmünü ve kazasını bilmeyenlerin boş lafını bırak da Kitab'ın sana söylediklerine kulak ver!⁷³
- Ey Mü'minlerin Emiri! İşte Allah'ın Kitab'ı konuşuyor! Kim Allah'dan daha güzel sözlü olabilir?⁷⁴
- Ey Mü'minlerin Emiri! İnsanlar Allah'ın Kitab'ına itiraz ederek onu tahrif ettiler. Allah'ın sözlerinin bazısı, diğer bazısını yalanlamaz; ancak o bazısı bazısına benzeyen belîğ şekilde söylenmiş bir Kitap'tır. Onun âyetleri birbirine zıt değildir.⁷⁵
- Ey Mü'minlerin Emiri! Sen de Allah'ın dediği gibi de!⁷⁶

İşte Kur'ân'a böylesine merkezi bir yer veren Hasan el-Basrî'nin düşüncesinin mihverini, yaşadığı hayatla Kur'ân arasındaki alakanın yeniden inşası oluşturmaktadır.⁷⁷ Nitekim onun şu sözü bunun apaçık delilidir: “Ne olduğunu görmek isteyen kendini Kur'ân ile karşılaştırsın.”⁷⁸ Bunun için o, Kur'ân merkezli bir üst düşünce biçimi oluşturarak itikadi/kelami düşüncelerini doğrudan bu üst düşünce biçimine göre düzenlemiştir. Belki de İslâmi ilimlerin neredeyse tamamıyla ilgilenmiş ve yaşantısıyla da sahabe ahlâkının tâbiîn dönemi temsilcilerinden birisi olmuş Hasan el-Basrî'nin bu çok boyutlu ilmî yönü onu “Kur'ân merkezli” bir üst-düşünce sistemi oluşturmasına sebep olmuş olabilir. Nitekim Hasan el-Basrî'nin kaynaklarda aktarılan görüşleri, vaazları, nasihatleri, halife ve valilere gönderdiği mektuplar irdelendiğinde, onun söylediklerinin büyük bir kısmının ya doğrudan Kur'ân ifadelerinin bir meâli, ya bir âyetin yorumu ya da bir sünnete dayanmakta olduğu kolaylıkla fark edilebilir.⁷⁹

O, kader konusunu âyetler ışığında işlerken, bir taraftan anladığı ve inandığı kader anlayışını destekleyen âyetleri delil getirir. Diğer taraftan da bu anlayışa zıt gibi görünen, muhaliflerince cebr anlayışına kapı araladığı ve hatta bu anlayışı onayladığı iddia edilen âyetlerin nasıl yanlış anlaşıldığını/yorumlandığını da anlatır. Muhaliflerinin kendi görüşlerini desteklemek için kullandıkları âyet ya da âyet parçacıklarını tek tek ele alarak, yeniden bir anlama ve yorumlamaya tabi tutar.⁸⁰ Çünkü onu en çok rahatsız eden şeylerden birisi de cebr anlayışına sahip olanların, Kur'ân'ın kutsal otoritesini kendi teorilerini tasdik aracı olarak kullanmış olmalarıdır.⁸¹ Bu sebeple olsa gerek ki risâlesinin birçok yerinde âyetleri

⁷³ Hasan el-Basrî, *a.g.e.*, s. 76.

⁷⁴ Hasan el-Basrî, *a.g.e.*, s. 76.

⁷⁵ Hasan el-Basrî, *a.g.e.*, s. 77.

⁷⁶ Hasan el-Basrî, *a.g.e.*, s. 77.

⁷⁷ Görgün, *Hasan-ı Basrî*, XVI/294.

⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Hasen el-Basrî*, s. 33; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, II/145.

⁷⁹ Bkz: İbnü'l-Cevzî, *Hasan el-Basrî*, s. 27; Görgün, *Hasan-ı Basrî*, XVI/294; Kubat, *Hasan el-Basrî*, s. 24. bkz. s. 122.

⁸⁰ Bkz: Obermann, “Hasan el-Basrî'nin Kader Üzerine Mektubu”, s. 120

⁸¹ Bkz: Obermann, *a.g.m.*, s. 123.

cebr ideolojisini destekler ve tasdik eder şekilde tevil edenleri “cahiller”,⁸² “zalimler”,⁸³ “yanlış yorumlayanlar”⁸⁴ ve hatta “Kur’ân-ı tahrif edenler”⁸⁵ olarak nitelendirmiştir. Nitekim Hasan el-Basrî kaderin, ahlaki davranışlarda mutlak belirleyici olduğu ön-kabulüne (yani cebr anlayışına) delil gösterilen Kur’ân âyetlerini birbiri ardınca ele aldıkça onlar, onun yorumları ışığında, hür irade öğretisine ilave desteğe ve güce dönüşürler.⁸⁶ Onun mektubundan şu satırlar konuyu yeterince anlamamızı sağlayacak nitelikte örnekler sunmaktadır:

“Allah’ın şu sözü üzerinde de münakaşa ediyorlar: “Yeryüzünde veya kendi nefislerinizde uğradığınız hiçbir musibet yoktur ki yaratılmadan evvel Kitap’ta bulunmasın.”⁸⁷ Bunu kendi görüşleriyle küfür ve iman, itaat ve masiyetle tevil ediyorlar. Hâlbuki bu böyle değildir. Bu musibetler ancak mallarda, nefislerde ve yapılan işlerin neticelerindedir. Allah bize böylece bildirmiştir. Bu dünyanın metar ile şımarık kimselerin yaptıkları gibi sevinmememiz ve ele geçiremediğimiz şeylere müteessir olmamamız için bizi zenginlik ve fakirliğe, zorluk ve kolaylığa müptela kılmıştır. (...) Eğer bu iman ve küfürde olmuş olsaydı, Allah, “Ta ki elinizden çıkana tasalanmayınız ve Allah’ın size verdiği ile sevinip şımarmayınız...”⁸⁸ buyurmaz, bilakis “ta ki imanınızı kaybettiğinize tasalanmayınız ve (Allah’ın) size ondan verdiği ile sevinip şımarmayasınız” derdi. O halde insan dininden çıkan şeye müteessir olmaz da neye olur? Allah Teâlâ buyuruyor ki: “De ki: Allah’ın ihsanı ve rahmetiyle, evet işte bunlarla sevinirsiniz artık (ki) bu onların bütün toplayıp biriktirdiklerinden daha hayırlıdır.”⁸⁹ Uyanık olan kimseler için hakikat açıktır, lakin birçokları bunu fark etmezler.(...)Ey Mü’minlerin Emiri! Bil ki, Allah’ın emir, kitap ve adaletine muhalefet edenler, dinlerinde çok ifrata gitmiş olanlar ve cehaletlerinden dolayı her şeyi kadere yüklemiş olanlardır. Dünya işinde ise, bununla yetinmeyip bu gibi işlerde azimli ve tedbirli davranırlar.”⁹⁰

3.2. Âyetleri Anlama/Yorumlamada Metinsel ve Tarihsel Bağlama Dikkat Çekmesi

Hasan el-Basrî'nin risâlesinde dikkat çektiği hususlardan bir diğeri de âyetleri bağlamlarından hareketle anlama ve yorumlamanın gerekliliğidir. Zira bağlam hem âyetin anlamını belirlemede hem de yanlış anlamlar verilmesini önlemede en önemli unsurlardan birisidir. Burada bağlamdan kastımız, hem metinsel bağlam dediğimiz siyak ve sibakı, hem de tarihsel bağlam dediğimiz esbâb-ı nüzûl

⁸² Bkz: Hasan el-Basrî, *Risâle*, v9b; T.T. s. 83–84.

⁸³ Bkz: Hasan el-Basrî, *a.g.e.*, s. 83.

⁸⁴ Baz: Hasan el-Basrî, *Risâle*, v5b; v9b

⁸⁵ Bkz: Hasan el-Basrî, *a.g.e.*, s. 75, 76 ve 77.

⁸⁶ Bkz: Obermann, “Hasan el-Basrî'nin Kader Üzerine Mektubu”, s. 129.

⁸⁷ Bkz: Hadîd, 57/22.

⁸⁸ Bkz: Hadîd, 57/23.

⁸⁹ Bkz: Yûnus, 10/58.

⁹⁰ Hasan el-Basrî, *Risâle*, T.T. s. 79–80.

bilgisini kapsamaktadır.⁹¹ Çünkü Hasan el-Basrî'nin tefsir anlayışında esbâb-ı nüzûl bilgileri en önemli müracaat mercii olmuştur.⁹²

Cevr düşüncesine sahip olanlar, inançsızlık, günah, itaatsizlik, adaletsizlik, zulüm ve bütün kötülüklerin Allah'dan olduğunu isbat etmek için Nisa suresinin 78. âyetindeki şu ifadeyi delil getirmektedirler: “Her şey Allah'tandır.” Hasan el-Basrî ise bu ve devamındaki âyetin nüzul sebebine atıfta bulunarak, âyetlerin onların iddialarını desteklemediğini şu şekilde dile getirmektedir: “Allahın şu âyetleri üzerinde de ihtilaf ederler: ‘(Ey insan) sana gelen her iyilik Allah'tandır. Sana gelen her fenalık ise kendindedir’⁹³ ‘De ki: Hepsi de Allah'tandır. Fakat bu adamlara ne oluyor kendilerine anlatılanı anlamaya yanaşmıyorlar?’⁹⁴ Bunu kendilerine göre itaat ve masiyetle tefsir ediyorlar ve küfür, fık, isyan, zulüm, cevr, bühtan ve bütün kötülüklerin Allah'tan geldiğini iddia ediyorlar. Hakikat böyle değildir. Fakat münafıklar, Allah kendilerine geçim ve sağlık hususunda bir lütufta bulunursa 'bu Allah'tandır' ve geçim darlığı, hastalık, çoraklık, kılık ve kısraklık gibi hoşlanmadıkları bir şeye Allah onları duçar ederse 'bu Hz. Muhammed (a.s.)'dendir' derler. Allah ise 'de ki: hepsi de Allah'tandır' diyor. Yani hepsini Allah yapıyor.”⁹⁵

Burada peş peşe gelen ve zahiren birbirine zıtmiş gibi gözükken iki âyeti birlikte değerlendiren Hasan el-Basrî, nüzul sebebinden hareketle bu âyetlerin münafıkların şu tavrı ve anlayışlarına eleştiri mahiyeti taşıdığını ifade etmektedir: Münafıklar, sağlık ve maddi refahı Allah'a atfederken, yoksulluk ve hastalığa duçar olduklarında ise, bundan Allah Resûlü'nü (a.s.) sorumlu tutarlardı. İşte bundan dolayı yüce Allah, “her şey Allah'tandır” demiştir.⁹⁶ Nitekim birçok müfessirin ilgili âyetlerin tefsirinde, münafıkların Hz. Peygambere yönelttikleri bu ithama dikkat çektikleri görülmektedir.⁹⁷

Burada Hasan el-Basrî'nin tefsir ilmi adına yaptığı şey, âyetin tarihsel bağlamında hangi konudan söz ettiğini yahut âyet(ler)in hangi hadise hakkında nazil olduğunu tesbite çalışmasıdır. Bu da bir taraftan âyetin doğru anlaşılmasına katkıda bulunmakta diğer taraftan da yanlış anlamaların önüne adeta set çekmektedir. Bu o kadar önemli bir husustur ki çoğu zaman her bir âyetin kendi tarihsel bağlamından bağımsız olarak tek başına mutlak bir referans değeri taşıdığı varsayılmıştır. Dolayısıyla Kur'ân'ın referans metni olarak okunmasında kendi

⁹¹ Bağlam bilgisi ve çeşitleri hakkında geniş bilgi için bkz: Ahmed Muhtar Ömer, *İlmü'd-Delâle*, Kahire 1993, s. 70 vd.; Şahin Güven, *Kur'ân'ın Anlaşılması ve Yorumlanmasında Çokanlamlılık Sorunu*, İstanbul 2005, s. 241–282.

⁹² Bkz: Abdurrahim, *Tefsîrü'l-Hasan el-Basrî*, II/552.

⁹³ Bkz: Nisa, 4/79.

⁹⁴ Bkz: Nisa, 4/78.

⁹⁵ Bkz: Hasan el-Basrî, *Risâle*, T.T. s. 81.

⁹⁶ Bkz: Kubat, *Hasan el-Basrî*, s. 225. Ayrıca bkz: Schwarz, “Hasan Basrî'nin Kader Risâlesi Üzerine”, s. 127–128.

⁹⁷ Örnek olarak bkz: Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Cami' li-Ahkâmî'l-Kur'ân*, Beyrut 1988, V/182.

tarihsel bağlamından soyutlanan Kur'ân ifadelerinin anlamını tayin edecek olan bağlam işlevini, yorum öznesinin mensup olduğu tefsir ve tevil geleneği üstlenmiştir. Bunun içindir ki geçmişte her kelâm ekolü, her fıkıh ekolü, hâsılı her düşünce akımı, Kur'ân'da kendi görüşünü refere edebileceği türden âyetler veya âyet parçacıkları bulma imkânına sahip olmuştur.⁹⁸

Hasan el-Basrî, âyetlere yanlış anlam verilmesinin sebeplerinden birisinin de siyak-sibakı (metin içi bağlamı) göz ardı ederek âyetleri anlama ve yorumlama çabası olduğuna risâlenin bazı yerlerinde açıkça dikkat çekmektedir. Meselâ o şöyle demektedir:

“Kalplerinde eğrilik bulunup (başkalarını) saptırmak maksadıyla müteşabih âyetlere tabi olan”⁹⁹ kavim, bu işte ancak helak olmuştur. Bunları münakaşa ederler ve Allah Teala :“Allah istediğini saptırır, istediğini de doğru yola götürür.”¹⁰⁰ demiştir, derler. **Fakat âyetin öncesine ve sonrasına bakmazlar. Âyetlerin öncesinin ve sonrasının delalet ettiği manayı düşünse, dalaletle düşmezler.** Allah şöyle buyurmuştur: “Hak Teâlâ iman edenleri bu dünya hayatında da, ahirette de sağlam sözlerle temkinleştirir. Zalimleri sapıklıkta bırakır ve Allah dilediğini yapar.”¹⁰¹ Yani, iman edenleri imanlarıyla ve iyilikleriyle yollarında temkinli kılar, zalimleri de Allah'ı inkâr ve O'na düşmanlıkları ile saptırır, işte Allah'ın iradesi budur. Allah şöyle buyurmuştur: “Vaktaki onlar döndüler, Allah da onların kalplerini döndürdü”¹⁰² O halde onlar dönünce, Allah onların kalplerini döndürmüştür.”¹⁰³

Yine Hûd suresinin 105. âyetiyle ilgili yorumunda haklı olarak Kur'ân'daki metin bağlamında bu âyetin, “Hesap Günü”nde bazılarının cennete, bazılarının da cehenneme gidecekleri anlamına geldiğini söyler. Risâle sahibinin bu âyetle ilgili yorumu şöyledir:

“Ey Mü'minlerin Emiri! Yine onlar Allah'ın, “onların (insanların) bir kısmı bedbaht(şakî), bir kısmı da bahtiyar(saîd) olacaktır.”¹⁰⁴ Sözü hakkında münakaşa ettiler ve bu âyeti şöyle tevil ettiler: Allah Teâlâ kullarını annelerinin karnında bedbaht ve bahtiyar olarak yaratmıştır. Bedbaht yaratığının bahtiyarlığa ve bahtiyar yaratığının da bedbahtlığa çevrilmesine imkân yoktur. Eğer hakikat tevil ettikleri gibi olmuş olsaydı, Allah'ın, kitap ve peygamberlerinin bir manası kalmadığı gibi, peygamberlerin onları takvaya davetleri ve salaha teşviklerinin de fayda ve manası kalmazdı. Gerçekte bu âyetin tevili onların iddia ettikleri gibi değildir. Allah şöyle buyurmuştur: “O gün (ahiret günü) bütün insanların bir araya toplanacakla-

⁹⁸ Bkz: Mustafa Öztürk, “Müteşabihin Mahiyeti ve Medlülü”, *Kur'ân, Tefsir ve Usûl Üzerine Problemler, Tespitler, Teklifler*, Ankara 2011, s. 105–106.

⁹⁹ Bkz: Âl-i İmrân, 3/7.

¹⁰⁰ Bkz: Ra'd, 13/27.

¹⁰¹ Bkz: İbrahim, 14/27.

¹⁰² Bkz: Saff, 61/5.

¹⁰³ Hasan el-Basrî, *Risâle*, T.T. s. 78.

¹⁰⁴ Bkz: Hûd, 11/105.

rı bir gündür. O gün her şeyin ortaya serildiği bir gündür(yevmün meşhûd).¹⁰⁵ Sonra da şöyle demektedir: “Allahın emri yerine geldiği gün hiç kimse, O'nun izni olmaksızın bir söz söyleyemez. İşte o gün, onların (insanların) bir kısmı bedbaht bir kısmı da bahtiyar olacaktır.”¹⁰⁶ O günün bahtiyarı, bugün Allah'ın emrine uyup o şekilde amel eden ve o günün bedbahtı, Allah'ın dinini hafife alarak emirlerini hiçe sayan kimsedir.”¹⁰⁷

Şems suresinin sekizinci âyetini, “ona(nefse/ruha) iyiliği ve kötülüğü ilham etti” şeklinde anlayıp kendi cebri görüşlerine destek olarak sunanlara karşı, konunun devamı ve mütemmimi olan dokuz ve onuncu âyetlerini hatırlatan Hasan el-Basrî âyeti şu şekilde anlamlandırmaktadır: “Allah insanoğlumun tabiatına ilhamla iyiliği kötülükten ayırma (kudretini) vermiştir. Çünkü Allah Teâlâ diyor ki, ‘kim nefsinin/ruhunu temizlerse kurtuluşa erer, kim de onu kirletirse kaybedenlerden olur.’¹⁰⁸ Eğer insanın nefsinin/ruhunu kirleten Allah olsaydı, onun hüsrana uğramaması gerekirdi.”¹⁰⁹

Aynı şekilde Hûd suresinde geçen Nûh'un (a.s.) kavmine söylediği sözü dile getiren âyeti,¹¹⁰ kendisinden önceki âyetlerle birlikte düşünmeyip de bağlamından kopararak anlayanlara ilgili âyetleri hatırlatmakta ve âyetler siyak ve sibaki içerisinde değerlendirildiğinde onların verdiği anlamın çıkmayacağına işaret etmektedir.

“Nuh kıssasındaki Allahın şu sözü üzerinde münakaşa ederler: ‘Allah Teâlâ sizin helakinizi istese, benim size öğüt vermem, hayırhahlıkta bulunmam size hiçbir fayda vermez. Rabbiniz O’dur. Dönüşünüz de O’nadır.’¹¹¹ Bunu bilgisizliklerinden şöyle tevîl ediyorlar: ‘Nuh (a.s.) kavmi arasında 950 sene kaldı, Allah yoluna davet edip nasihatte bulundu. Hâlbuki O, kavminin kendine icabeti ve nasihatlerini kabul etmesinin kendilerine bir faydası dokunacak mı dokunmayacak mı bilmediği gibi, Allah onlara bu nasihatleri kabul ettirecek mi, ettirmeyecek mi, onu da bilmiyordu.’ Hakikat onların tevîl ettikleri gibi değildir. Nuh(a.s.), kavmi usanımcaaya kadar onlarla münakaşa etti. Sonunda Ona şöyle dediler: “Ey Nuh! Bizimle çok uğraştın, artık yeter, davanda gerçek isen, haydi bizi ne ile tehdit ediyorsan onu getir, Nuh onlara dedi ki: ‘Onu size dilediği takdirde ancak Allah getirir ve siz ondan kaçıp kurtulamazsınız.’¹¹² Yani getirdiği vakit azabından kurtulamaz ve ondan korunamazsınız. Size azabın gelmesi durumunda ‘size nasihat etmek istesem de o vakit nasihatlerim fayda vermez.’¹¹³ Nuh (a.s.) azap inip de onlar tarafından görüldükten sonraki imanın onlara bir fayda vermeyeceğini biliyordu. Nitekim

¹⁰⁵ Bkz: Hûd, 11/103.

¹⁰⁶ Bkz: Hûd, 11/105.

¹⁰⁷ Hasan el-Basrî, *Risâle*, T.T. s. 79–80.

¹⁰⁸ Şems, 91/9–10.

¹⁰⁹ Bkz: Hasan el-Basrî, *Risâle*, T.T. s. 77.

¹¹⁰ Bkz: Hûd 11/124.

¹¹¹ Bkz: Hûd, 11/34.

¹¹² Bkz: Hûd, 11/32.

¹¹³ Bkz: Hûd, 11/34.

Allah helak ettiği milletleri şu sözle açıklıyor: 'Onların, ceza ve azabımızı görünce, böylece iman etmeleri onlara bir fayda vermedi. Allahın kulları arasında öteden beri kanunu, hükmü budur. Kâfirler işte o zaman ziyana uğrayacaklardır.'¹¹⁴ Bu Allahın sünnetidir. Azap müşahede edildiği vakit artık tevbe kabul etmez."¹¹⁵

3.3. Âyetleri Anlama ve Yorumlamada Arap Diline Verdiği Önem

Hasan el-Basrî Kader risâlesini, âyetleri anlama ve yorumlama perspektifinden değerlendirdiğimizde onun, kimi Kur'an âyetlerinin yanlış anlaşılması ve yorumlanmasının temel sebeplerinden birisi olarak Arap dilini tam olarak bilmemekten kaynaklandığı sonucuna vardığını görürüz. Nitekim biraz sonra risâleden vereceğimiz örneklerden de anlaşılabilceği gibi o, Allah'ın Kur'an'da Arapların aşına oldukları dille konuştuğunu dile getirdikten sonra halifeye hitaben şöyle der: " Ey Mü'minlerin Emîri! Kur'an Arapça bir kitaptır ve Allah onu Araplara kendilerinin bildikleri dille indirerek, onlara alışık oldukları bir dille hitap etmiştir."¹¹⁶

Hasan el-Basrî risâlede, âyetlerde geçen bazı kelimelere bağlamından hareketle, cebrî düşünceye sahip olanların verdikleri anlamlardan farklı anlamlar yüklemiştir. Meselâ Yûnus sûresinin 100. âyetinde geçen "izin" kelimesini "Allah'ın (kullarını) serbest bırakması" şeklinde; Hûd sûresinin 34. âyetinde geçen "iğvâ/yuğviyekum" kelimesini de "sizi cezalandırır" şeklinde anlamlandırmış ve cebr düşüncesine sahip olanların âyetlerdeki bu kelimelere verdikleri anlamların yanlış olduğunu ifade etmiştir.

Yûnus sûresindeki âyette geçen "izin" kelimesinin anlamıyla ilgili olarak Hasan el-Basrî şöyle demektedir:

"Allahın şu sözü de üzerinde münakaşa edilenlerdendir: 'Hiçbir kimse Allah'ın izni olmaksızın iman getiremez.'¹¹⁷ Buradaki 'إِذْنٍ / izin' kelimesi, 'serbest bırakma' manasınadır. O halde Allah herkesi iman karşısında serbest bırakmış ve iman edilmeye muktedir kılmıştır. Allah diyor ki: 'Biz her peygamberi, Allah'ın izniyle kendisine itaat olunsun diye gönderdik.'¹¹⁸ O halde Allah'tan itaat edilmesi için bir peygamber gönderip sonra onunla, halkı ve itaati arasına girmek istemez. Bu Allah'ın sıfat, adalet ve hikmetinden ne kadar uzaktır."¹¹⁹

Hûd sûresinin Hz. Nûh(as) kıssası anlatılırken geçen "يُغْوِيَكُمْ /yuğviyekum" kelimesi ile ilgili de şu açıklamaları yapmaktadır:

¹¹⁴ Bkz: Mü'min, 40/85.

¹¹⁵ Hasan el-Basrî, *Risâle*, v8b ve v9a; T.T. s. 81–82.

¹¹⁶ Hasan el-Basrî, *a.g.e.*, s. 80–81.

¹¹⁷ Bkz: Yûnus, 10/100.

¹¹⁸ Bkz: Nisâ, 4/64.

¹¹⁹ Bkz: Hasan el-Basrî, *Risâle*, T.T. s. 78.

“Allah’ın şu sözüne gelince: ‘Eğer Allah sizin sapmanızı istemişse, benim size öğüt vermem, hayırhahlıkta bulunmam bir fayda vermez. Rabbiniz O’dur ve dönüşünüz de O’nadır.’¹²⁰ Esasında sapmak manasına olan “ğayy”dan murad Allah’ın şu sözünde olduğu gibi azabıdır: ‘Onlardan sonra (öyle) nesiller geldi ki namazı bıraktılar, şehvetlerine uydular. Bunlar azgınlıklarının karşılığında elim azaba (gay) tutulacaklardır.’¹²¹ Araplar, ‘filanca bugün gay’e (yani azaba) atıldı’ derler, bu ‘filancayı emir şiddetle dövdü yahut büyük bir cezaya çarptırdı’ demektir.”¹²²

A’râf sûresinin 179. âyetinde geçen “lâm” edatını sebebiyet olarak kabul edip anlam verenlerin yanlış tevیل yaptıklarını söylemekte ve bunun “lâmu’l-âkıbe (yani sonuç bildiren edat)” olduğunu ve buna göre anlam verilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu gibi durumlarda “lam”ı sebebiyet için değil de “âkıbet/sonuç” olarak anlamlandırılması gerektiğini başka âyetlerden deliller de getirerek açıklamakta ve Arapların konuştuğu dili bilmeyenlerin böyle yanlışlar yapabileceğini söylemektedir. Onun konuyla ilgili ifadeleri şöyledir:

“Allah’ın şu sözü de münazaa ettiklerindedir: ‘Biz cehennem için İns ve Cin’den (öyle kimseler) yarattık ki onların kalpleri vardır ama bu kalplerle idrak etmezler, gözleri vardır ama onlarla görmezler, kulakları vardır ama onlarla duymazlar. Bunlar dört ayaklı hayvan gibidirler. Belki daha da şaşkıncıdır. İşte gafil olanlar bunlardır!’¹²³ Bu âyeti şöyle tevیل ettiler: Allah yaratma işine başladığı vakit bazı kimseleri cehennemlik kıldı. Bunlar Allah’ın istediği itaati yerine getirmeye muktedir değildiler. Diğer bazı kimseleri de cennetlik yaratmıştır. Bunlar da Allah’ın istemediği masiyeti işlemekten acizdirler. Nitekim (Allah) kısıyı uzamaya kudreti ve siyahı da beyazlanmaya kabiliyeti olmaksızın yaratmıştır. Cehennemlik olanları mü’min olmamaları için azaba duçar etmiştir. Böylece Allah’ı en çirkin sıfatlarla tavsif ettiler. Hâlbuki Allah şu sözü ile onların kötü işleri ve şüphelerinden dolayı cehenneme gideceklerini bildiriyor: ‘Onların kalpleri vardır, ama bu kalplerle idrak etmezler; gözleri vardır, ama onlarla görmezler...’¹²⁴ Nitekim Allah şu âyetinde de şöyle demişti: ‘Firavun hanedanı, sonradan kendine düşman kesilecek ve onların üzülmelerine sebep olacak olan Musa’yı aldılar.’¹²⁵ Hâlbuki onlar Musa’yı kendilerini neşelendirmesi için almışlardı.¹²⁶ (...) Ey Mü’minlerin Emiri! Kur’an da Arapça bir kitaptır ve Allah onu Araplara kendilerinin bildikleri dille indirerek, onlara alışık oldukları bir dille hitap etmiştir.”¹²⁷

3.4. Maksada Yönelik Okuma:

Hasan el-Basrî’nin Kur’ân-ı anlama ve yorumlamaya çalışırken dil ve bağlam-

¹²⁰ Hûd, 11/34.

¹²¹ Meryem, 19/59.

¹²² Bkz: Hasan el-Basrî, *Risâle*, v8b ve v9a; T.T. s. 82.

¹²³ A’râf, 7/179.

¹²⁴ A’râf, 7/179.

¹²⁵ Kasas, 28/8.

¹²⁶ Bkz: Kasas, 28/9.

¹²⁷ Hasan el-Basrî, *Risâle*, T.T. s. 80–81.

la birlikte, âyetleri nazil oldukları amaç ve maksada yönelik olarak okuduğuna dair açık deliller bulmaktayız. Yani o, Allah Teâlâ'nın bir âyeti nazil ederken hangi amaç ve gayeye yönelik olarak (makâsıd-ü's-şerîa) indirmiş olduğuna dair görüş ve düşüncelerini açıklamaktadır. Meselâ En'âm sûresinde geçen "Allah'ın göğüsleri daraltması ve genişletmesi hususunu maksadına göre okuyarak şöyle demektedir:¹²⁸

"Allah'ın şu sözü de üzerinde münakaşa ettiklerindedir: 'Hak Teâlâ her kimi doğru yola iletmek isterse, onun gönlünü İslamiyet'e (kabul için) açar. Her kimi sapıklıkta bırakmak dilerse, onun gönlünü darlaştırır, sıkıştırır ve bu adam zorla göğe çıkıyormuş gibi olur.'¹²⁹ Bu âyeti bilgisizlikleri yüzünden şöyle tevîl ettiler: Allah Teâlâ salih amel işlemeden, bazı kullarının gönüllerini İslamiyet'e açmış, bazı kullarının da küfür, fîsk ve sapıklığı olmadıkları halde gönüllerini darlaştırmış ve sıkıştırmıştır. Hâlbuki bu kimselerin Allah'ın kendilerini mükellef kıldığı itaati yapmaları imkânı olabilirdi. Bunlar ebediyen cehennemde kalacaklardır.

Ey Mü'minlerin Emiri! Hakikat cahillerin iddia ettikleri gibi değildir. Rabbimiz kullarına bunları yapmayacaktır. Çünkü O rahim, adil ve kerimdir. O buyuruyor ki: 'Allah bir kimseye gücünün yetmeyeceğini yüklemez. Herkesin kazandığı iyilik kendine, işlediği fenalık da yine kendinedir.'¹³⁰ İnsanlar ve cinler Allaha ibadet etmeleri için yaratılmışlardır. Allah onlara teklif ettiği ibadetlerin birkaç katını yapabilecek kudrette işitmek, görmek ve sezme kabiliyeti vermiştir. Eğer emredilenleri yapıp, nehyedilenleri yapmamaya kudreti varsa; Allah, emredilenleri yapan kimsenin, itaatlerinin karşılığı olarak bu dünyada gönlünü İslamiyete açar, iyi işleri kolay kılar; küfür, fîsk ve isyanı zorlaştırır. Büyük olsun küçük olsun, itaat bakımından bu mertebeye ulaşan herhangi bir kimsenin hakkında Allah'ın hükmü böyledir. Tevbe ve itaate kudreti yettiği halde dünyada Allah'ın emrettiği itaatten ayrılıp küfrüne devam eden kimsenin gönlünü -sanki o göğe yükseliyormuş gibidarlaştırır, sıkıştırır. Bütün bunlar, onun bu dünyada olan küfür ve dalaletinin cezasıdır. Tevbe emredilmiş ve yapılmasına çağırılmış bir iştir; fîsk ve küfür bakımından bu mertebeye ulaşan bir kimse hakkında Allah'ın hükmü yine budur.

Ey Müminlerin Emiri! Allah hikmetinde gönüllerini açmakla kullarını yapmaları gereken işlere teşvik ve yine hikmetinde onların gönüllerini darlaştırmakla yapmamaları gereken işlerden uzaklaştırmasını kulları için rahmet olarak kitabında zikretmiştir. Allah bunu iyi hareket ettikleri vakit rahmeti ve fazlından; ye'se kapılanları ise mağfiret, af ve kereminden ümitsizliğe düşmeleri için zikretmemiştir. Allah Teâlâ kitabında bunu beyan ederek buyuruyor ki:¹³¹ "Allah onunla (iman edip) rızasını kazananları selamet yollarına iletir, iradesiyle karanlıktan aydınlığa çıkarır ve dosdoğru yola götürür."¹³²

¹²⁸ Bkz: Schwarz, "Hasan Basrî'nin Kader Risâlesi Üzerine", s. 136–137.

¹²⁹ En'âm, 6/125.

¹³⁰ Bakara, 2/286.

¹³¹ Hasan el-Basrî, *Risâle*, T.T. s. 82-83.

¹³² Hasan el-Basrî, *Risâle*, v9a-b; v10a-b; v11a-b; T.T. s. 82–83.

Yine En'âm sûresinde geçen 'Allah dileseydi, hepsini hidâyet üzere toplardı, öyleyse sakın cahillerden olma!'¹³³ âyetini yorumlarken bunun, "müşriklerin Müslüman olmamalarından dolayı çok müteessir olan ve üzülen Peygamberine Allah'ın ettiği sitem"¹³⁴ olduğunu söyleyen Hasan el-Basrî, Kehf sûresinin on sekizinci âyetini de delil getirerek şöyle demektedir: "Bir âyetinde de (Allah) buyuruyor ki: 'Sen onların bu söze (Kur'an'a) inanmayı; yanından çıkıp gitmeleri yüzünden üzüle üzüle kendini öldürecek misin?'"¹³⁵ Allah Teâlâ bu âyetinde Peygamberine kudretinden haber veriyor ve Allah onları itaate icbar etseydi, muhakkak ki buna gücü yeterdi. Bu O'nu aciz kılmazdı. Fakat O, herkesi kendi ameline göre mükâfatlandırmak için onların bu şekilde hareket etmelerini irade etti. Buyuruyor ki:¹³⁶ 'Rabbim dileseydi yeryüzündeki (insanların) hepsi de toptan iman ederlerdi. Öyleyse sen, ne için insanları mü'min olsunlar diye zorlamak istiyorsun?'¹³⁷

3.5. Tefsirde Dirâyet/Rey'e Verdiği Önem

Bu risâlede kader düşüncesini çeşitli yönleriyle ele alan ve tartışan Hasan el-Basrî'nin, temel olarak Kur'ân âyetlerini aldığı daha önce de belirttik. Ancak o bununla birlikte kendi reyini, yani âyetler hakkındaki kendi düşünce ve kanaatlerini de açık açık ifade etmektedir. Ayrıca kendinden farklı düşünen muhaliflerinin düşüncelerini eleştirmekte, delil getirdikleri âyetleri yanlış anlamak ve yorumlamakla itham etmekte ve doğru tefsir/yorumun ne olacağını da ifade etmektedir.¹³⁸ Dolayısıyla Hasan el-Basrî'nin kader konusundaki düşüncesini, risâlesinin büyük bir bölümünü oluşturan Kur'ân âyetleri ve kendi akli delilleriyle (rey') temellendirmiş olduğunu söylemek mümkündür.¹³⁹

Kur'ânî perspektiften konuyu ele alıp açıklamak için risâlesinin hemen girişinde, bir âyetten hareketle sorduğu can alıcı soru şudur: Allah öncelikle insanların kendisine ibadet etmelerini emrettikten sonra nasıl olur da onları günah işlemeye mecbur edebilir? İşte bu soru hem akli hakem kılmaya hem de dini hükümleri akılla anlaşılır kılmaya yönelen bir sorudur.¹⁴⁰ Hasan el-Basrî'nin ilgili sözleri şöyledir:

"Allah Teâlâ şöyle buyuruyor: 'İnsanları ve cinleri ancak bana ibadet etmeleri için yarattım. Onlardan ne bir rızık ne de beni beslemelerini istiyorum.'¹⁴¹ Allah bu

¹³³ En'âm, 6/35.

¹³⁴ Hasan el-Basrî, *a.g.e.*, s. 79–80.

¹³⁵ Kehf, 18/6.

¹³⁶ Hasan el-Basrî, *Risâle*, T.T. s. 79–80.

¹³⁷ Yûnus, 10/99.

¹³⁸ Bkz: Obermann, "Hasan el-Basrî'nin Kader Üzerine Mektubu", s. 120

¹³⁹ Bkz: Cabiri, *İslam'da Siyasal Akıl*, s.606 vd.; Kubat, *Hasan el-Basrî*, s. 24 ve 122.

¹⁴⁰ Bkz: Cabiri, *a.g.e.*, s. 595.

¹⁴¹ Zâriyât, 51/56-57.

âyetle ibadeti için yarattığı mahlûkatına ibadetle emretmiştir. Allah onları bir iş için yaratıp sonra işle onlar arasına girmemiştir. Zira Allah kullarına karşı zalim değildir."¹⁴²

Hasan el-Basrî'nin dirâyeti öncelikle âyetleri konuşurmakta ortaya çıkar. Risâlenin ilk sayfalarında Allah'ın herhangi bir cebri ve zorlaması olmadan kulların seçme ve amel etme hürriyetlerini konu edinen âyetleri peş peşe getirirken ve birbirleri ile bağlantı kullandığı ifadeleri, onun düşünce gücünün apaçık göstergesidir. Nitekim risâledeki şu satırlar buna delil teşkil etmektedir:

"Yine Musa da bir adam öldürünce: 'Bu iş şeytan işidir, dedi, şeytan apaşık ve baştan çıkarıcı bir düşmandır.' Musa, 'Rabbim! Dedi; ben nefsimi ziyana uğrattım; beni affet! (Hak Teâlâ da) onu affetti'¹⁴³ buyurmuştur. Musa, bu iş şeytandandır, cahil ise, bu Rahman'ın işidir, der. Allah'ın bize kitabında kıssasını anlattıkları kimselerin hepsi bunu kabul etmişlerdir. Allah şöyle buyurmuştur: '(Kabil dinlemeyerek) nefesine uydu ve nefsi ona kardeşini öldürmeyi kolaylaştırdı, o da kardeşini öldürdü ve hüsrana uğrayanlardan oldu.'¹⁴⁴ İnsanlar arasında "Sen zalimsin, kötülüklerin sebebi sensin" sözünü kabul edecek kimse yoktur. Hoşlanmadıklarını Allah'a, hoşlandıklarını kendi nefislerine nisbet ederler."¹⁴⁵

Ancak onun asıl dirâyet yönü cebri düşüncüyü savunanların kendi görüşlerini desteklediğini iddia ettikleri âyetleri yorumlarken ortaya çıkmaktadır. O öncelikle hasımlarının âyetlere verdikleri anlamları aktarır. Ardından da bu te'vil/yorumun neden yanlış olduğunu dilden, bağlamdan ve maksaddan hareketle ispatlamaya girişir. Sonunda da âyetin doğru ve gerçek yorumunun ne olduğu/olması gerektiğini de net bir şekilde ifade eder ki geçen sayfalarda risâleden bunun örneklerini yeterince verdik.

Risâlenin son kısmındaki şu satırlar ise, onun Kur'an âyetlerini bir bütün olarak değerlendirirken, yine vahyin kılavuzluğunda inşâ ettiği aklının ve tasavvurunun yüksekliğini göstermesi bakımından büyük önem arz etmektedir:

"Ey Mü'minlerin Emîri! Bilmiş ol ki, Allah kullara yapılacak işleri kesin olarak mukadder kılmamıştır, fakat şöyle yaparsanız size böyle yaparım, böyle yaparsanız size şöyle yaparım, diyor ve onları ancak yaptıkları amellere göre cezalandırıyor. Allah kendine ibadet, dua edilmesini ve kendinden yardım dilenilmesini emrediyor. Eğer kullar Allah'ın indinde olan ecri isterlerse; Allah onlara yardım eder ve iyiliği elde etmek, kötülükleri bırakmak hususunda onlara muvaffak olmakta kolaylık gösterir. Allah'a itaat edip yanındakini (ecir) isteyen kimse hakkında Allah'ın hükmü budur ki bence de söz budur.

¹⁴² Hasan el-Basrî, *Risâle*, v4a-b, T.T. s. 75.

¹⁴³ Kasas, 28/15-16.

¹⁴⁴ Mâide, 5/30.

¹⁴⁵ Hasan el-Basrî, *Risâle*, T. T. s. 78.

Ey Mü'minlerin Emîri! Dikkatli ol, sakın 'Allah nehyettiği şeyi kullarına takdir etmiştir, kulları ile emrettiği şeyin arasına girmiştir; kulları arasında kaza ettiğinin hilafına davet eden peygamberler göndermiştir. Sonra, (doğru) yola gitmelerine müsaade etmediği halde, emirlerine icabet etmeyen kullarına ebediyen azab edecektir' deme. Zira Allah zalimlerin iftiralardan beri ve yücedir."¹⁴⁶

Peki, kader konusunu Kur'ân âyetleri ve kendi rey'i ile anlatan Hasan el-Basrî, neden hadis rivâyetlerine hiç yer vermemiştir? Hz. Peygamber'in vefatından sadece on bir yıl sonra Medine'de doğan, neredeyse bütün dini eğitimini orada ve Sahabe neslinden alan erken dönem tabiin âlimlerinden birisi olan Hasan el-Basrî'nin bu risâlesinde rivâyetlere yer vermemiş olması gerçekten dikkat çekicidir.

Kader gibi inançla ilgili bir konuda ileri sürdüğü hemen bütün görüşlerini âyetlere dayandırarak bu düşüncelerini akılla izah etmesi, kimi düşünürlere göre, Hasan el-Basrî'nin, muhtemelen sıhhati tartışılır olan (açıkçası zayıf) delillere itibar etmediğinin göstergesi olarak kabul edilebilir.¹⁴⁷ Câbiri'ye göre ise bunun nedeni, o dönemde kader konusuyla ilgili birçok hadisin uydurulmuş olmasıdır. Hem Emevilerin hem de karşıtlarının kendi düşünceleri çerçevesinde kadere dair uydurdukları rivâyetlerden örnekler veren Câbiri,¹⁴⁸ bu rivâyetlerin toplumda yayılması sonucu bir "otorite"sinin olduğunu; dolayısıyla bunları uyduranların da bütün amacının, kendi zamanlarında bu otoriteyi kullanmak olduğunu ifade etmektedir.¹⁴⁹ Neticede "rivâyet edilen herhangi bir şey, karşıt bir rivâyetle ve aynı senede başvurarak savaşıyordu." diyen Câbiri, şu tesbitte bulunmaktadır: "bu durumda biricik çözüm, yalnızca akıl ve mantığı hakem yapmaktır."¹⁵⁰ Görüldüğü üzere Hasan el-Basrî, insanın sorumluluğu ve siyasi gelişmeler karşısında nasıl bir tavır takınılması gerektiği hususundaki düşüncesini Kur'ân'a dayanarak oluşturmuş, hadislerin meydana getirdiği veriler farklı olsa da bu verilerin değerlendirildiği ölçüleri Kur'ân'dan almıştır.¹⁵¹

¹⁴⁶ Hasan el-Basrî, *a.g.e.*, s. 83.

¹⁴⁷ Bkz: Yavuz, "Hasan-ı Basrî", XVI/306; Kubat, *Hasan el-Basrî*, s. 221.

¹⁴⁸ İlgili örnekler için bkz: Cabiri, *İslam'da Siyasal Akıl*, s. 592-595.

¹⁴⁹ Bkz: Cabiri, *a.g.e.*, s. 595.

¹⁵⁰ Cabiri, *a.g.e.*, s. 595. Ancak Hasan el-Basrî'nin tefsire dair rivâyetlerinde senet zikretmemesi veya meçhulden yaptığı rivâyetlerin bulunması, sağlam olmayan rivâyetleri tefsirinde kullanması ve israiliyata dair rivâyetlerin bulunması gibi sebeplerden dolayı eleştirilmesine rağmen (bkz: Abdurrahim, *Tefsîru'l-Hasan el-Basrî*, II/528-530; Birışık, "Hasan-ı Basrî", XVI/302), hadis tenkitçilerinin onun güvenilirliği üzerinde büyük bir ittifakının olduğu da görülmektedir. (Konu ile ilgili farklı değerlendirmeler için bkz: Ahmet Yücel, "Hasan-ı Basrî", *DİA*, İstanbul 1997, XVI/303.) Çünkü onun döneminde hadis rivâyetinde mana ile rivâyet, *irsâl* ve *tedlis* gibi hususlar bir naksa olarak algılanmıyor, normal olarak görülüyordu (bkz: Kal'acî, *Mevsûati'l-Fıkhi'l-Hasan el-Basrî*, I/15-18).

¹⁵¹ Bkz: Görgün, "Hasan-ı Basrî", s. 294.

Değerlendirme ve Sonuç

Kur'ân vahyinin inişine tanıklık etmiş sahabe neslinin yetiştirmiş olduğu en önemli İslâm âlimlerinden birisi olan Hasan el-Basrî'nin gerek yaşantısı gerekse düşünceleri sonraki nesiller için büyük bir örneklik teşkil etmiştir. Teoriyle pratiğin, ilimle yaşanan hayatın birbirinden ayrılmazlığını bizzat yaşayarak gösteren aksiyoner bir âlim prototipi olarak Hasan el-Basrî, İslâm tarihi içerisindeki o müstesna yerini almıştır. Kendisini anlatan rivâyetlerin hemen hepsinin vurguladığı gibi o sözleri davranışlarına, davranışları da sözlerine uyan bir âlim olarak zamanın meselelerine çözümler getirmiştir. Bundan dolayı da o, düşünce ile hayatın kaynaştığı çok özel bir âlim tipini teşkil eder.

Hasan el-Basrî'nin düşünce dünyasını inşa eden en önemli kaynak şüphesiz ki Kur'ân'dır. Çünkü ona göre Allah'ın Kitabı'ndan delil getiremeyen her söz muhakkak ki sapıklıktır. Dolayısıyla o içinde yaşadığı toplumun siyasi, kültürel vb. bütün gelişmeler karşısında nasıl bir tavır takınması gerektiği hususundaki düşüncesini Kur'ân'a dayanarak oluşturmuş, hadiselerin meydana getirdiği veriler farklı olsa da bu verilerin değerlendirildiği ölçüleri hep Kur'ân'dan almıştır. Bunun için o konuşurken ya kendisi aradan çıkarak bizzat Kur'ân-ı konuşturmuş ya da konuşmalarının büyük bir kısmını âyetlerin anlam ve yorumları oluşturmuştur.

İşte onun kader konusunu işleyen risâlesi de büyük oranda ya âyetlerden iktibas ya da onların birer yorumu niteliğindedir. Bu sebeple risâle hem konusu hem de konunun işleniş biçimi bakımından büyük önem arz etmektedir. Bilindiği üzere İslâm ümmeti arasında ilk olarak ortaya çıkan en köklü ihtilaf konusu, şüphesiz ki “kader”dir. İşte üzerinde ihtilaf edilen ve her düşünce sahibinin kendi düşüncesini desteklemek için delil arayışına girdiği bir zaman diliminde kader konusunu vahyi merkeze alarak işlemiş olması, onun düşünce dünyasındaki Kur'ân'ın merkezî rolünü gözler önüne sermektedir.

Diğer taraftan Kur'ân âyetlerini “kader” konusunu merkeze alarak işlemiş olması Hasan el-Basrî'nin, âyetlerin te'vil ve tefsirinde izlediği yol bakımından da bir çığır açtığına göstergesidir. Nitekim onun döneminden sonra İslâmî ilimlerin tedvini sürecinde, özellikle de kelâm ve fıkıh alanında Kur'ân âyetleri sûrelere göre (*ale's-suver*) değil de konusal bir tertibe göre (*ale'l-ebvâb*) tasnif edilmiş ve yorumlanmıştır. Bununla birlikte tefsir alanında âyetlerin Mushaf ve sûre tertibine göre Fâtihâ'dan başlayıp Nâs sûresinde bitmesi şeklinde bir yol takip edilmiştir.

İlk uygulamalarını Hz. Peygamber'in Kur'ân-ı tefsir ederken ortaya koyduğu “Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri” usûlünün daha geniş çaplı ve “konu merkezli” çarpıcı bir örneğini teşkil eden tâbiîn dönemine ait bir eser olma özelliği taşıyan bu risâlede Hasan el-Basrî, “kader” düşüncesini çeşitli biçimleriyle ele alıp tartışmaktadır. Bu tartışmada temel olarak da Kur'ân âyetlerini almaktadır. Bununla

birlikte kendi reyini/düşüncelerini de açık açık ifade etmektedir. Kader konusuy-
la ilişkili olan ve fakat zahirde birbirine zıtmış gibi gözüken ve özellikle de muha-
liflerin kullandığı âyetleri bir araya getirerek aralarında bir çelişkinin ve tenaku-
zun olmadığını göstermeye çalışır. Ayrıca kendinden farklı düşünen çağdaşları-
nın/muhaliflerinin düşüncelerini eleştirmekte, delil getirdikleri âyetleri yanlış
anlamak ve yorumlamakla itham etmekte ve doğru yorumun ne olacağını da
ifade etmektedir.

Sonuç itibariyle bu risâle, Kur'ân âyetleri ve rey'den hareketle Kur'ânî bir ko-
nunun, "konu merkezli" olarak, tâbiîn dönemi âlim ve müfessirlerinden birisi
tarafından nasıl yorumlandığına dair çok değerli bir örnek olma özelliğini taşı-
maktadır. Dolayısıyla tâbiîn dönemi tefsirinin özellikleri hakkında söylenen ve
onların tefsir şeklinin genelde garîb kelimeleri açıklama ve sahâbeden aldığı
rivayete dayalı bilgileri aktarmaktan ibaret olduğunu dile getiren görüşlerin tam
da doğruyu yansıtmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu risâlede Hasan el-Basrî ne
kelime tahlillerine ne de rivâyetlere yer vermektedir. Aksine ilgili âyetlerden
hareketle konuyu kapsamlı bir değerlendirmeye tabi tutmakta ve her ne sebeple
olursa olsun âyetlere yüklenen hatalı anlamaları tashih etmeye çalışmaktadır.